



İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan-İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı tarixi Azərbaycan torpağıdır.
Heydər ƏLİYEV

Bu gün biz yaxşı bilirik ki, Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında yaranıb. Zəngəzur, Göyçə mahalı, İrəvan bizim doğma torpaqlarımızdır. Biz qayıdacağıq.
İlham ƏLİYEV

BİR PARÇA DAŞ VƏTƏNDİR!

Mahirə NAĞIQIZI

YURDUN SƏSİ

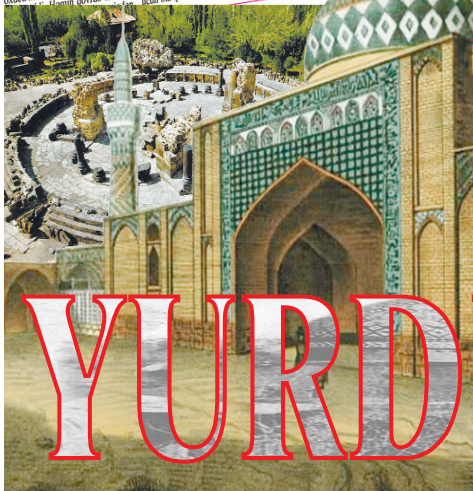
№ 08 (25)

Oktyabr 2026-cı il



BAŞ REDAKTORDAN

Qəzetimizin 2026-cı ilin oktyabr ayında 25-ci nömrəsi nəşr olunur. Bu nömrədə "Yurdun Səsi"nin 2 yaşına münasibətilə bütünlüklə yaradıcı kollektiv və oxucuları ürək-dən təbrik edirəm. Arzu edirəm ki, qəzet hər zaman öz sözünü deyən, yurdumuzun dəyərlərini yaşadan və oxucularının rəğbətini qazanan bir mətbuat orqanı kimi yoluna uğurla davam etsin. "Yurdun Səsi" daim gur, yolu isə açıq olsun!



Mahirə Hüseynova, ADPU-nun Beynəlxalq Əlaqələr üzrə prorektoru, professor



YURDUN SƏSİ 2

BAŞ REDAKTORDAN

"Yurdun səsi" qəzetinin 2 yaşı münasibətilə bütün yaradıcı kollektiv və oxucuları ürək-dən təbrik edirəm. Arzu edirəm ki, qəzet hər zaman öz sözünü deyən, yurdumuzun dəyərlərini yaşadan və oxucularının rəğbətini qazanan bir mətbuat orqanı kimi yoluna uğurla davam etsin. "Yurdun səsi" daim gur, yolu isə açıq olsun!

Qərbi Azərbaycanda "ev"lə bağlı etnoqrafik tarixi-lingvistik təhlil

Ev - bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda həm tarixən, həm də çağdaş dövrdə insanların əsas yaşayış vasitələrindən olub, onların təbii və zəruri istirahətini, məişət və həyatı tələblərini ödəməyə xidmət edən maddi-mədəniyyət nümunələridir. Bu nümunələri türk xalqlarında yaşayış və tikilmə üslubuna görə 2 yerə bölmək olar: 1) daimi yaşayış evləri; 2) müvəqqəti yaşayış evləri. Daimi yaşayış evləri şəhər və kənd yerlərinə, yəni qışlaq həyat tərzinə, müvəqqəti yaşayış evləri heyvandarlıq təsərrüfatı ilə, mövsümi köçlə bağlı, yəni yaylaq həyatı ilə əlaqədar inşa edilirdi və bu gün də belə ənənə davam etdirilir. "Ev" sözü tarixi-lingvistik yöndə qədim türk leksik vahidi olub, bütün türkcələrdə "ey/oy/ög/eb/yev/öv/iv" fonetik tərkiblərində işlənmiş və bu gün də çıxış etməkdədir.

"Ev" sözünün ən qədim şəkl "oy" feilidir və bu forma özünü hazırda özbək türkcəsində qoruyub saxlamışdır və əslində "oymaq" sözü bütün türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində işlənərək "kənd" mənası bildirir. Həqiqətən də ən qədim zamanlarda insanlar yeri, torpağı, qayayı, dağın alt hissəsini oyma üsulu ilə özlərinə ev qururdular. Şifahi ədəbi dilimizin möhtəşəm və ən qədim abidələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində "ev" sözü "iv" şəklində işlənmişdir. "Orxon-Yenisey" abidələrində "ev" sözü qohum "v-b" samit əvəzlənməsi ilə "eb" fonetikasi ilə çıxış etmişdir. "Göytürk" abidələrində "eb"

sözü "tikili bina", "Qorqud" kitabında isə "düşərgə" mənasında işlənmişdir. Bu anlamın "alaçıq çadır" mənalı da "Kitab"da əks olunmuşdur ki, hazırda bu anlamda söz türk, qırğız, qazax, qaraqalpaq, özbək, altay, xakas, tuva türkcələrində işlənir. "Ev" sözünün "yurd, yuva, ocaq" mənalı Azərbaycan, əski türk, qırğız, qazax, qaraqalpaq, özbək, altay dilləri üçün xarakterikdir. "Daxma" və "koma" mənalı Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri və noqay türkcəsi üçün səciyyəvidir.

Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımızın erkən orta əsrlərdə həm qazmalarda, həm də gil torpaqdan tikilən yerüstü evlərdə yaşayan vaxtları olmuşdur ki, qazma evlər,



Mahirə Hüseynova, ADPU-nun Beynəlxalq Əlaqələr üzrə prorektoru, professor

yerüstü binalar yaşayışın daimi tipinə məxsusdur. Qazma evlərə "dam" və "pəyə" də deyirdilər, bunlar böyük və kiçik ölçülərdə tikilirdi. Böyük qazma və yaxud dam ailədəki uşaqların sayına görə uzunluğu 5 metr, eni 3 metr ölçüdə olurdu. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Qarakilsə, Çəmbərək, Vədi, Ağbaba məhəllələrinin kəndlərində qalan qazmaların, damların tikiliş qaydası çox bəsit olduğuna görə, ustaya ehtiyac olmurdu və onun sahibinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq həm ki-

çik, həm də böyük ölçülərdə tikilirdi. Damların tikiliş qaydası belə idi: "2 metr dərinliyində yer qazılır, onun dörd tərəfdən divar hissələrinəki torpaq bellə düz yonulur, gildən bu hissəyə şirə çəkilir, orta hissəsində dirəklər basdırılır, üzərinə yoğun tin atdıqdan sonra kalafa divarlarının üstünə yastı ağaclar atılır, bir ucu tinin, digər ucu isə hərmənin üzərinə qoyulan pərdilər vasitəsinə çardaq qurulur, onun üstünə çubuqlar, qarğı-qamışlar qoyulub, üstünə torpaq tökülməklə qazma və yaxud dam tipli ev inşa edilirdi". "Dam" sözü xalis türkmən sözüdür və türkcələrin əksəriyyətində müxtəlif mənalarda işlənir. Kaşğarının "Divan"ında "tam" şəklində çıxış edən bu söz hazırda Türkiyə türkcəsində, qırğız, özbək, tatar, Azərbaycan dilində də işlənir. "Divan"da "tam" sözü üç mənada işlənir: 1) Dam; 2) Divar; 3) Qala. Bunlar onlarla cümlədə də müəllif tərəfindən işlədilmişdir: "Ər tam dəldi=Adam divar dəldi, divarda oyuq açdı"; "Əvgə kirgil=Evgə gir"; "Olar irki tam təlizdi=Onlar ikisi divarda dəlməkdə yarıxdılar"; "Ol məniq birlə tam yarısı=O mənimlə divarda yarı-yarıya ortaqdır, divar aramızda pərdədir".

Kaşğaridən çox-çox əvvəlki dövrlərdə "dam//tam" sözünün 8 mənası olmuş və bu mənalar bu gün də türkcələrdə özünü qoruyub saxlamışdır: 1) "ev" (Azərbaycan, türk, özbək, tatar, qırğız); 2) "bağlı yer" (türk, tatar dillərinin dialektləri); 3) "divar" (türk, qırğız ədəbi dilləri); 4) "tövlə" (Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz, Ağdam, Füzuli, Ağcabədi şivələri və Türkiyənin İzmir, Kastamonu dialektləri); 5) "kənd evi, təkəatlı ev" (şumer, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələri); 6) "böyük, boş, işıqsız otaq" (şumer və Türkiyə türkcəsinin dialektləri); 7) "baca" (Türkiyə və Azərbaycan dilinin dialektləri); 8) "qala" (Məhəmməd Kaşğarının "Divan"ı). Hazırda Qərbi Azərbaycanın Karvansaray, Kalininonun kəndlərində "dam", "tövlə" mənasında, Çəmbərək, Vədi, Zəngibasarın kəndlərinin əhalisinin nitqində "ev, hər cür tikili bina" anlamında işlənir. Söz birləşməsi modelində "əl damı" ifadəsi Çəmbərək kəndlərində "ev əşyalarının bir hissəsinin qoyulduğu əlavə tikili" mənasını bildirir.

(Davamı səh.3-də)

Azərbaycan xalqının milli yaddaşında Qərbi Azərbaycan məsələsi xüsusi yer tutur. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixən yaşamış azərbaycanlıların taleyi, onların müxtəlif dövrlərdə doğma yurdlarından köçürülməsi, deportasiyası, tarixi-mədəni irsinə münasibət və bu məsələlərin siyasi-hüquqi müstəvidə gündəmə gətirilməsi XX əsrin ən mürəkkəb səhifələrindən biridir. Bu məsələnin Azərbaycan dövlət siyasəti səviyyəsində ardıcıl şəkildə qaldırılmasında Heydər Əliyevin xüsusi rolu olmuşdur.

Onun siyasi fəaliyyətinə nəzər saldıqda görmək mümkündür ki, Qərbi Azərbaycan mövzusu yalnız ayrı-ayrı çıxışlarda səsləndirilmiş fikir kimi deyil, tarixi yaddaşın qorunması, deportasiya və məcburi köçürülmə faktlarının araşdırılması, arxiv sənədlərinin üzə çıxarılması və Azərbaycan cəmiyyətinin öz tarixinə münasibətinin formalaşdırılması istiqamətində daha geniş siyasətin tərkib hissəsi kimi təqdim edilmişdir. Bu baxımdan 5 fevral 1991-ci il xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmin gün Azərbaycan SSR Ali Sovetinin birinci sessiyasında çıxış edən Heydər Əliyev Azərbaycan ərazilərinin tarixi taleyi məsələsinə açıq şəkildə gündəmə gətirmişdi. O, çıxışında 1918-ci ildə Azərbaycanın ərazisinin 114 min kvadratkilometr olduğunu, sonrakı dövrdə isə bu ərazinin 86 min kvadratkilometrə qədər azaldığını bildirərək torpaq məsələsinin araşdırılmasını təklif etmişdi. O, yalnız Dağlıq Qarabağ məsələsinə deyil, 1920-ci ildən sonra Azərbaycanın ərazisindən Ermənistanla verilmiş hesab etdiyi torpaqların da tarixi baxımdan araşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdı. Məhz bu çıxış sonrakı illərdə Qərbi Azərbaycan məsələsinə münasibətin siyasi istiqamətlərinin birinin formalaşması baxımından mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. 1991-ci il Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə doğru getdiyi mürəkkəb tarixi mərhələ idi. Sovet İttifaqının siyasi sistemi dağılmaqda, milli məsələlər isə getdikcə daha kəskin xarakter almaqda idi. Dağlıq Qarabağ ətrafında qarşıdurma artıq ciddi siyasi və təhlükəsizlik probleminə çevrilmişdi. Belə bir şəraitdə Heydər Əliyevin 5 fevral 1991-ci ildəki çıxışı diqqəti yalnız Dağlıq Qarabağ məsələsinə deyil, Azərbaycan ərazilərinin daha geniş tarixi-siyasi taleyinə yönəldirdi. Heydər Əliyev həmin çıxışında belə bir mövqe ifadə etmişdi ki, Azərbaycanın ərazi məsələləri yalnız bir regionla məhdudlaşdırılmamalı, tarixən baş vermiş ərazi dəyişiklikləri sənədlər əsasında araşdırılmalıdır. O, "hansı dövrdə, hansı sərhəd sahəsində, hansı torpaqlar verilib?" sualının cavablandırılmasını təklif edirdi. Bu yanaşmanın mühüm tərəfi ondan ibarət idi ki, məsələ emosional müstəvidən çıxarılaraq sənədləşdirilməli, hansı qərarların hansı siyasi şəraitdə qəbul edildiyi müəyyənəşdirilməli idi. Eyni zamanda həmin çıxış Heydər Əliyevin siyasi mövqeyində mühüm bir prinsipin də ifadəsi idi: Azərbaycanın ərazi məsələlərinin tarixi və hüquqi əsaslarının öyrənilməsi. Bu çıxışın digər mühüm cəhəti Heydər Əliyevin həmin dövrdə Ermənistanla bağlı mövcd siyasəti daha fəal mövqedən aparmaq çağırışı idi. O, Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanıyan xüsusi qərarın qəbul edilməsini təklif etmişdi. Burada bir mühüm məqamı qeyd etmək lazımdır: Heydər Əliyevin 1991-ci ildə səsləndirdiyi "Azərbaycan ərazilərindən Ermənistanla verilmiş torpaqlar" barədə fikirlər onun siyasi-tarixi mövqeyini ifadə edirdi. Bu cür iddiaların ayrı-ayrı hissələri tarixşünaslıqda və beynəlxalq hüquq müstəvisində müxtəlif cür şərh edilmişdi. Ona görə də bu fikirlərin tarixi fakt kimi təqdim edilməsindən əvvəl konkret arxiv sənədləri və dövrün hüquqi aktları ilə ayrıca yoxlanılması elmi baxımdan vacibdir.

Qərbi Azərbaycan məsələsinin Heydər Əliyevin siyasi irsində mühüm yer tutmasının əsas səbəblərindən biri Azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi varlığı və XX əsrdə həmin ərazilərdən müxtəlif mərhələlərdə köçürülməsi ilə bağlı məsələlərin dövlət səviyyəsində araşdırılması olmuşdur. Azərbaycanın rəsmi tarixi resurslarında bu proses bir neçə mərhələ üzrə təqdim edilir. Xüsusilə 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlıların kütləvi köçürülməsi məsələsi sonrakı illərdə Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulmuş, bu proses nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı müxtəlif yaşayış məntəqələrindən çıxarılmışdır. Həmin hadisələr Azərbaycan rəsmi sənədlərində sonradan deportasiya kimi qiymətləndirilmişdir. Heydər Əliyevin siyasətində tarixi yaddaş məsələsi məhz burada xüsusi



Heydər Əliyev və Qərbi Azərbaycan siyasəti: Tarixi yaddaşdan dövlət siyasətinə

əhəmiyyət qazanırdı. Onun yanaşmasına görə, xalq öz tarixini bilməli, hansı ərazilərdə yaşadığını, hansı hadisələr nəticəsində həmin ərazilərdən məhrum olduğunu araşdırmalı və tarixi sənədləri gələcək nəsillərə çatdırmalıdır. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan məsələsi yalnız ərazi anlayışı deyil, həm də yaddaş, mədəni irs, yaşayış məskənləri, tarixi adlar və insanların doğma yurdları ilə bağlılığının qorunması məsələsi kimi təqdim olunurdu.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkənin qarşısında çoxsaylı problemlər dayanırdı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi davam edir, Azərbaycan ərazilərinin işğalı nəticəsində yüz minlərlə insan məcburi köçkün vəziyyətinə düşürdü. Belə mürəkkəb şəraitdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ərazi bütövlüyünün müdafiəsi və beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycanın mövqeyinin çatdırılması idi. Lakin Heydər Əliyevin çıxışlarında məsələ yalnız 1990-cı illərin hərbi-siyasi hadisələri ilə məhdudlaşmırdı. O, dəfələrlə Azərbaycanın tarixi əraziləri, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən deportasiyası və tarixi yaddaş məsələsinə toxunurdu.

1996-cı il 26 may tarixində Respublika Günü münasibətilə keçirilən təntənəli yığıncaqda Heydər Əliyev Azərbaycanın heç kimin ərazisinə iddia etmədiyini bildirərək, eyni zamanda xalqın Göyçə və Zəngəzur kimi tarixi məkanlarla bağlı yaddaşının yaşadığını vurğulamışdı. O, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünün qorunmasının vacibliyini də xüsusi qeyd etmişdi. Bu çıxışda diqqət çəkən əsas məqam ondan ibarət idi ki, Heydər Əliyev tarixi yaddaşla müasir dövlət sərhədləri məsələsinə bir-birindən fərqləndirirdi. Yəni tarixi keçmişin yaddaşda saxlanılmasını müasir dövlətlərarası münasibətlərdə sərhədlərin dəyişdirilməsi çağırışı ilə eyniləşdirmirdi. Bu yanaşma Qərbi Azərbaycan məsələsinin siyasi mahiyyətini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan siyasətində ən mühüm sənədlərdən biri 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" fərmandır. Bu fərman məsələnin dövlət səviyyəsində araşdırılması baxımından mühüm mərhələ oldu. Sənəddə 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya edilməsi məsələsinə siyasi-hüquqi qiymət verilməsi, həmin hadisələrin hərtərəfli araşdırılması və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi qarşıya qoyulurdu. Fərmanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri Dövlət Komissiyasının yaradılması idi. bu komissiyanın yaradılmasının məqsədi deportasiya prosesinin hərtərəfli araşdırılması, tarixi hadisəyə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması idi. Heydər Əliyev həmin komissiyanın rəhbərliyini şəxsən öz üzərinə götürmüşdü. Bu addım göstərirdi ki, məsələ artıq yalnız siyasi çıxışların mövzusu deyil, dövlət qurumlarının, tarixçilərin və tədqiqatçıların qarşısında duran elmi-sənədi araşdırma predmetinə çevrilirdi. Fərmanın başqa mühüm tərəfi tarixi yaddaşın sənəd-



*Leyla Calalova,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

ləşdirilməsi idi. Çünki deportasiya və köçürülmə prosesləri barədə yalnız şifahi xatirələrin deyil, dövlət qərarlarının, arxiv materiallarının, siyahıyaalma sənədlərinin, xəritələrin və digər tarixi mənbələrin öyrənilməsi gələcək tədqiqatlar üçün əsas yaradırdı.

1948-1953-cü illər hadisələri Qərbi Azərbaycan məsələsinin mühüm komponentlərindən biridir. Prezident Kitabxanasının məlumatlarına görə, həmin deportasiya nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. Məsələn, 1939-cu il siyahıyaalınmasında İrəvan şəhərində 6569 azərbaycanlı qeydə alınmışdısa, 1959-cu ildə bu rəqəm 3413 nəfər olmuşdu. Həmin dövrdə azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi prosesi də həyata keçirilmişdi. Bu faktlar Qərbi Azərbaycan məsələsinin yalnız siyasi iddia çərçivəsində deyil, demografik və mədəni tarix baxımından da araşdırılmasının vacibliyini göstərir. Heydər Əliyevin 1997-ci il fərmanının əhəmiyyəti də məhz burada özünü göstərir. Dövlət rəhbəri kimi o, bu hadisələrin arxiv sənədləri əsasında öyrənilməsinə və Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında öz yerini tutmasını dövlət səviyyəsində təmin etməyə çalışmışdı.

Heydər Əliyevin tarixi yaddaş siyasətinin digər mühüm addımı 26 mart 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanın imzalanması oldu. Fərman əsasında 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edildi. Bu sənəddə Azərbaycan xalqının XIX və XX əsrlərdə məruz qaldığı müxtəlif faciələrə, o cümlədən 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1993-cü illərdə baş vermiş hadisələrə diqqət yetirilirdi. Dövlət siyasəti çərçivəsində əsas məqsədlərdən biri tarixi hadisələrin araşdırılması və onların Azərbaycan cəmiyyətinin yaddaşında qorunması idi. Beləliklə, 1997-ci il deportasiya fərmanı ilə 1998-ci il soyqırımı fərmanı arasında məntiqi əlaqə yaranır: birinci sənəd konkret olaraq 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyasına yönəlmişdisə, ikinci sənəd Azərbaycan xalqının XX əsrin müxtəlif mərhələlərində məruz qaldığı faciələrin daha geniş tarixi kontekstdə öyrənilməsinə istiqamətlənmişdi. Bu siyasət nəticəsində tarix, arxiv, sənədləşdirmə və milli yaddaş məsələləri dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Qərbi Azərbaycan məsələsindən danışarkən mühüm məqamlardan biri tarixi torpaq anlayışı ilə müasir dövlət sərhədləri arasındakı fərqi nəzərə alınmasıdır. Heydər Əliyevin 1996-cı il çıxışında ifadə etdiyi mövqedə bu fərq aydın görünür. O, Göyçə və Zəngəzurla bağlı xalqın tarixi yaddaşını vurğulamaqla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünün qorunmasını əsas prinsip kimi təqdim edirdi. Bu baxımdan onun siyasi xəttini iki istiqamətdə nəzərdən keçirmək mümkündür. Birinci istiqamət - tarixi yaddaşın qorunmasıdır. Buraya tarixi yaşayış məntəqələrinin, toponimlərin, mədəni və dini abidələrin, arxiv sənədlərinin və deportasiya olunmuş insanların xatirələrinin öyrənilməsi daxildir. İkinci istiqamət - müasir Azərbaycanın dövlət və ərazi bütövlüyünün müdafiəsidir. Bu isə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyünün qorunmasını nəzərdə tuturdu. Beləliklə, Heydər Əliyevin çıxışlarında Qərbi Azərbaycan mövzusu həm tarixi yaddaş, həm də dövlətçilik məsələsi kimi təqdim olunurdu.

Heydər Əliyevin siyasətində tarixi yaddaşın əsas məqsədlərindən biri də gələcək nəsillərin öz tarixini bilməsi idi. Tarix yalnız keçmişdə baş vermiş hadisələrin məcmusu deyil. O, xalqın milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsan öz ata-babalarının hansı ərazilərdə yaşadığını, həmin ərazilərdə hansı mədəni izlər qoyduğunu və tarixi proseslərin onun xalqının taleyinə necə təsir etdiyini bilmədikdə milli yaddaşın müəyyən hissəsi itir. Bu mənada Qərbi Azərbaycan məsələsi yüz minlərlə insanın ailə tarixinin də bir hissəsidir. İrəvan, Dərələyəz, Göyçə, Zəngibasar, Vedibasar, Zəngəzur və digər tarixi yaşayış məkanlarının adları Azərbaycanda bir çox ailənin yaddaşında yaşayır. Heydər Əliyevin siyasətində bu yaddaşın sənədləşdirilməsi mühüm yer tuturdu. Onun 1997-ci il fərmanı ilə yaradılan Dövlət Komissiyasının fəaliyyətində də məqsəd məhz tarixi faktların araşdırılması və sənədləşdirilməsi idi.

Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan siyasətini bir tarix xətti üzərində izlədikdə 5 fevral 1991-ci il çıxışından 1997-ci il deportasiya fərmanına, oradan da 1998-ci il "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmana qədər davam edən siyasi-hüquqi yanaşmanı görmək mümkündür. 5 fevral 1991-ci ildə Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixi əraziləri ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasını, hansı torpaqların hansı qərarlarla və hansı dövrdə verildiyinin müəyyənəşdirilməsini gündəmə gətirmişdi. 1996-cı ildəki çıxışlarında isə tarixi torpaqlarla bağlı xalqın yaddaşını vurğulamaqla yanaşı, müasir Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin qorunmasını dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi ifadə etmişdi. 18 dekabr 1997-ci il fərmanı ilə 1948-1953-cü illər deportasiyasının araşdırılması və ona hüquqi-siyasi qiymət verilməsi dövlət səviyyəsində qaldırıldı. Dövlət Komissiyasının yaradılması və onun fəaliyyətinə Heydər Əliyevin şəxsən rəhbərlik etməsi məsələnin onun üçün siyasi və tarixi əhəmiyyətini göstərirdi. 26 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman isə tarixi faciələrin milli yaddaşda qorunması siyasətini daha geniş müstəviyə çıxardı. Bu baxımdan Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan siyasətinin əsas istiqamətlərini üç anlayışla ümumiləşdirmək mümkündür: tarixi yaddaş, sənədləşdirmə və dövlətçilik. Keçmişdə baş vermiş hadisələrin unudulmamasını, həmin hadisələrin arxiv və digər etibarlı mənbələr əsasında öyrənilməsinə, Azərbaycan xalqının tarixi və milli maraqlarının müstəqil dövlət siyasəti çərçivəsində müdafiəsinə bu istiqamətlər özündə ifadə edir.

Bu siyasətin ən mühüm nəticələrindən biri Qərbi Azərbaycan məsələsinin yalnız ayrı-ayrı insanların şəxsi xatirəsi və ailə tarixindən çıxarılaraq dövlət səviyyəsində araşdırılan tarixi-siyasi mövzuya çevrilməsi oldu. Bu gün Qərbi Azərbaycanla bağlı elmi araşdırmaların əsas vəzifələrindən biri tarixi hadisələri emosional yanaşmalardan ayırmaq, arxiv sənədlərini sistemləşdirmək, tarixi xəritələri, demografik məlumatları, toponimləri, deportasiya sənədlərini və şahid xatirələrini müqayisəli şəkildə öyrənməkdir. Bu yanaşma həm Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşının qorunmasına, həm də gələcək nəsillərin keçmişə daha dolğun və sənədlərə əsaslanan şəkildə öyrənməsinə xidmət edə bilər. Heydər Əliyevin 1991-ci ildə səsləndirdiyi "tarixi haqq-hesab" ideyasından 1997-ci ildə deportasiya ilə bağlı dövlət fərmanına qədər uzanan xətt məhz bu baxımdan Azərbaycan dövlətçilik tarixində ayrıca tədqiqat mövzudur. Qərbi Azərbaycan məsələsinin gələcəkdə də elmi şəkildə araşdırılması, tarixi sənədlərin tədqiqi və milli yaddaşın qorunması Heydər Əliyevin bu sahədə başladığı siyasətin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Qərbi Azərbaycanda "ev"lə bağlı etnoqrafik tarixi-lingvistik təhlil

(Əvvəli səh.1-də)

XVIII-XIX əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın əksər kəndlərində "qaradam" adlı yaşayış evləri mövcud olmuş, bu tipli evlərin qalıqları XX əsrin 80-ci illərinə qədər bəzri kəndlərdə dururdu. Etnoqraf F.Vəliyev yazır ki, "Qaradam tipli evlərin tikintisi üçün yamacın günəy hissəsində kalafa yerini müəyyənləşdirib, onun küncləri boyunca xəndək qazılırdı, sonra kalafanın künclərinə divardan təxminən 1 metr aralı dörd yoğun və haçalı dirək basdırılır, dirəklərin haçasına geydirmək şərtilə bir-birinə paralel iki kərən (tin) atılırdı. Bu tinlərin üzərinə onlara planda kvadrat əmələ gətirən digər iki tin atılırdı. Möhkəm ağac dirəklər üzərində yoğun tinlərdən düzəldilən dam örtüyü getdikcə daralan yaruslarda yuxarı qaldırılaraq pilləli, çoxmərtəbəli günbəz əmələ gətirirdi". Bu günbəzin ortasında baca qoyulurdu ki, yayda otaqda havalanma olsun, qışda isə onun vasitəsilə yandırılan ocaqda tüstü bayıra ötürülsün. Ümumiyyətlə, qazma tipli yaşayış evləri ictimai inkişafın sonrakı mərhələlərində öz yerini pəyəyə, tövləyə verirdi ki, bu tikililərdə heyvanlar saxlanılırdı. İrəvan, Çəmbərək, Dərələyəz bölgələrində "pəyə" sözü, "tövlə" mənasını bildirir.

Orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın aran bölgələrində çovustan tipli yaşayış evləri tikirdilər və bu, çox asan başa gəldiyinə görə, bunları ev sahiblərinin özləri qarğı-qamışdan, çubuqdan tikirdilər, onun tikilmə qaydası belə idi: "Əvvəlcə nəzərdə tutulan yerin dörd tərəfinə dirəklər basdırılır, sonra bu tərəflər qarğı və yaxud çubuqla hörülürdü, üstü isə gildən düzəldilmiş bağlamalarla örtülürdü ki, yağız yağanda içeriyə axmasın. Çovustanın divarları qarğı və çubuqla örtüləndən sonra gil torpaqla, yaxud da sarı torpaqla suvanırdı, bu tip evlərin qapısını da çubuqdan düzəldirdilər, bir neçə yerdən nəfəslik qoyub, əhənglə içərinə ağardırırlar. XX əsrin əvvəllərinə kimi bu tip evlərdən yaşayış üçün, sonrakı dövrlərdə isə ev quşları saxlamaq üçün hin kimi istifadə edirdilər. Çovustanın dörd tərəfdən yan hissələrinə torpaqdan tirələr düzəldirdilər ki, yağış yağanda suyu içeriyə dolmasın". Bu dövrlərdə maddi imkanı yaxşı olan ailələr torpaq tikililərə üstünlük verirdilər və buna "kərpic evlər" deyilirdi. Bu tip evlər formaca qamışdan qurulmuş evlərə oxşayırdı. Bu evlər bir qədər ensiz, uzunluğu isə 6-7 metr ölçüdə olurdu, düzbucaqlı torpaq kərpicdən inşa edilirdi. Kərpiclər evin divarlarına hörüldükcə onların arasına pərdilər qoyulurdu ki, hörgünün divarları uzun ömürlü olsun. Kərpic evlərin üst hissəsi qarğı, qamış, cillə, çubuqla örtülür, gildən düzəldilmiş palçıq kəndələr onun üstünə yayılırdı ki, yağış içeriyə dammasın. Kərpiclər gil torpaqdan hazırlanmış palçıqı saman çöplərinin qatışdırılması yolu ilə düzəldilir və onlar damın divarlarına hörüldükdən, damın üstü örtüldükdən sonra içəri və çölü həmin torpaq materialla suvanırdı, üzərinə isə ələnmiş gildən düzəldilmiş şirə çəkiliirdi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində qərbi Azərbaycanda tikilən evlərin bir qismini "daş evlər" təşkil edirdi və ümumiyyətlə, İrəvan şəhərindəki evlərin bu yüzilliklərdə çoxu daş evlərdən ibarət idi. İrəvan şəhərində belə evlər çox qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Bu tip evlərin tikintisi üçün əvvəlcə 50-1 metr dərinliyində bünövrə qazılır və oraya yusu, yastı daşlar doldurulur, üzəri düz şəkildə suvandıqdan sonra hörgü iplərinə bağlanılırdı. Daş evlər iki cür daşdan - çay və qaya daşlarından istifadə edil-məklə inşa olunurdu. Hörgünün yerinə yetirmək üçün daşların əyri üzvləri yo-

nulmalı idi, buna görə də üçbucaq formalı daş baltasından və palçıqı divarların üstünə yaymaq üçün mala adlı alətdən istifadə olunurdu. Evlərin künc, qapı və pəncərə hissələrinə dördbucqlı şəklinə salınmış daşlardan istifadə edilirdi və bunlar asan başa gəlmək üçün qaya daşlarından düzəldilirdi. Ev örtüyünün qurulması üçün ucları kəllə divarların üstündəki kətilərə söykənmək şərtilə ana kərən qoyulur, üstündən isə ucları yan divar kətilərinə söykənən qoşa tir atılırdı. Ana kərənin davamlılığını artırmaq üçün çox vaxt onun altına "T" şəkilli tiraltı basdırılırdı. Qoşa tirlərin üzərinə pərdilər və qarğı çətin qoyulduqdan sonra torpaqdan düzəldilmiş saman qarışıq palçıq töküldürdü və bu tip evlər Dərələyəz, İrəvan, Ağbaba, Vedi bölgələrində "dördürəkli ev" adlanırdı. Evlərin tikilməsi ilə bağlı işlədilən söz və ifadələrin bəziləri müasir gənclərimiz üçün qaranlıq olduğuna görə, onları tarixi-müqayisəli aspektdə müəyyən izahlar vermək lazım gəlir. "Kətil" sözünün kökü "kət" ismi olub, "kitil" şəklində Meğri şivəsində "baramaqurduna vermək üçün qırılmış tut çubuqlarının kəsilib atılan yoğun və yarpaqsız hissəsi" mənasında işlənir. "Kətil" və "kət" sözlərinin eynimənalı olduğunu söyləyən B.Əhmədov etimoloji cəhətdən bu sözü "birinci" mənasında izah etmişdir. "Kərən" fars dilindən keçən söz olub, Basarkeçər, Çəmbərək, Kəvər, Daşkəsən, Gəncə, Qazax, Goranboy, Göygöl, Tovuz, Gürcüstanın Borçalı dialekt və şivələrində "evin üstünə qoyulan yoğun ağac, tir" mənasında işlənir. "Kərən" sözünün qərb qrupu dialekt və şivələrində "maili" mənası vardır. Evin orta hissəsinə basdırılan dirəklər söyüd ağacının gövdəsindən düzəldilirdi və "dirək" sözü, "qovaq ağacı" anlamında şumercədə, əski türkcədə, türk dilinin dialektlərində, qumıq, qırğız, qazax, qaraqalpaq, tatar, başqırd, özbək, uygur, altay, xakas, yuva, yakut dillərində işlənir. "Dirək" sözü "terek" fonetik tərkibində "Orxon-Yenisey" abidələrində də işlənmiş və bu forma çuvaş və uygur dilləri üçün hazırda daha çox səciyyəvidir. "Pərdi" sözü fars dilindən keçən leksik vahid olub, Qərbi Azərbaycan kəndlərində "tavan"; evin üstünü örtmək üçün istifadə edilən ağac" mənasını bildirir və bu anlam daha çox Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Əstərək, Üçkilə, Vedi, Zəngibasar kəndləri üçün xarakterikdir. Qeyd etdik ki, ev inşasında "mala" adlı alətin istifadə edilirdi. "Mala" sözü farscadan dilimizə keçmiş, mənası "suvaq çəkmək üçün alət" deməkdir. "Malakeş" də həmin dilə məxsus düzəltmə söz olub, mənası "suvaqçı, suvaq çəkən usta" deməkdir. Əsasını "mala" sözü edən hamamlı kənd şivələrində işlənen düzəltmə quruluşu malik "malaca" sözünün mənası "damın üstündə uzununa qoyulmuş tir" mənasını ifadə edir. Evin qapı, pəncərə və ümumiyyətlə, künc hissələrinin düzlüyünü yoxlamaq üçün "suğul" adlı alətdən istifadə olunurdu və o, ucuna dəlik bağlanmış, bir metr uzunluğunda 20-30 teldən ibarət sapdan hazırlanırdı, bu gün də Azərbaycanın əksər bölgələrində daş qoyan ustalar ondan istifadə edirlər.

Qərbi Azərbaycanın şəhər və kəndlərində qaya, çay daşlarından və onların yonularaq kərpic şəklində istifadə edilərək tikilmiş ikimərtəbəli evlər də etnoqrafik elementlər içərisində mühüm yerlərdən birini tuturdu ki, bunları "qaya daşından tikilən ev", "çay daşından tikilən ev", "kərpic ev" deyirdilər və bu tip evlər kürsülü və aynabəndli olurdu. Bu tip evlərin hörgüsünün arasında qum və əhəngdaşı qarışdırılması yolu ilə düzəldilmiş palçıqdan istifadə olunur və yaşayış evlərinin içəri hissəsi bu cür palçıqlı suvanırdı və bu da evi yayda sərin, qışda

isti saxlayırdı. Yalnız ağac materialından inşa edilən evlərə daha çox XX əsrin əvvəllərinə kimi İrəvan şəhərində rast gəlmək olur və bunlara "fin evləri" deyirdilər ki, bu tip evlər ikimərtəbəli, üçmərtəbəli olurdu, kənd yerlərində maddi vəziyyəti yaxşı olan şəxslər də yay istirahəti üçün nəzərdə tutduqları bu tip evlərə Dərələyəzdə, "talvar", Qarakilsədə "taxt" deyirdilər. "Talvar" və "taxt" birmərtəbəli yaxud da ikimərtəbəli olmaq şərtilə hündür dirəklər üzərində qurulur, birmərtəbəlinin hündürlüyü 4-5 metr, ikimərtəbəlininki isə 7-8 metrden bir qədər çox olurdu. Bu tip evlər iki və üç otaqlı olurdu və hər iki evə çıxmaq üçün qapılarının ağzında pilləkənlər qurulurdu. Qərbi Azərbaycanda ibtidadi icma quruluşundan, yəni mağaralardan, torpaq damlardan, qarğı-qamışdan tikilmiş evlərdən başlayaraq XX əsrin 80-ci illərinə kimi evlərin inşası çox böyük inkişaf və zənginləşmə yolu keçmiş və bunların içərisində müvəqqəti yaşayış evləri də önəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Müvəqqəti yaşayış yerlərinin adlarını bildiren sözlər Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksik qatında mühüm yerlərdən birini tutmaqla rəngarənglik təsiri bağışlayır. Etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən ümumtürk kontekstində heyvandarlıq sahəsində çalışanların həyatında müvəqqəti yaşayış evlərinin rəngarəng variantları içərisində "dəyə" və "alaçıq" üstünlük təşkil etmişdir. "Dəyə" ölçüsünə və tikilmə üsuluna görə alaçıqdan fərqlənirdi. Həcminə görə alaçıqdan bir qədər kiçik olan dəyə, möhkəmliyinə görə ondan geri qalırdı. Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq hər iki söz ümumtürkcələrdə eyni məfhumun istifadəçilərini bildirən leksik vahidlərdir. "Alaçıq" sözünün kök hissəsində "al" sözü durur və "alın" sözü ilə qohumluq təşkil edir. "Alın" sözünün mənası isə "qabaq/ön tərəf" deməkdir. Əslində "alaçıq" sözünün rekonstruksiyasından görünür ki, bu "al" və "açıq" sözlərinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmiş və alaçıq adlı müvəqqəti yaşayış evlərinin qapısı olmadığına, həmişə açıq olduğuna görə belə adlandırılmışdır. Şumercədə və M.Kaşğarının "Divan"ında "alaçıq" sözü "alaça" şəklində işlənmiş və "keçədən daxma" mənasını bildirmişdir ki, bu mənə Türkiyə türkcəsinin Qars və Adana dialektlərində mühafizə olunmuşdur. "Daxma, koma" mənası qırğız, qazax, tatar, başqırd, qaraqalpaq türkcələri, "dəyə" mənası Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, tatar ədəbi dili, "ot tayası" mənası qumuq türkcəsi, "köşk" mənası qaraqalpaq dili, "həyat" mənası isə tatar dilinin dialektləri üçün səciyyəvidir. Heyvandarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olaraq yaylaqda "coma/koma" ilə bərabər dəyə də qururdular və bunlardan koma alaçıqdan az fərqlənirdi, yəni alaçıq komanın bir qədər mədəni forması hesab olunurdu; yay fəslı üçündür. Dəyə hər yerdən, yəni dərənin, təpənin ağzı hissəsindən qazılaraq düzəldilirdi, bu isə qış fəslı üçündür. Qədim dövrlərdə, yəni erkən orta əsrlərdə türk xalqları dəyəni iki üsulla hazırlayırdılar. Birincisi, torpağın qazılaraq, baca, qapı qoyulmaqla düzəldilirdi ki, buna "qazma dəyə" deyirdilər. İkincisi isə yaylaqda müvəqqəti yaşamaq üçün çadırdan və ağacın çubuqlarından düzəldilən evə deyirdilər. Dialektoloji lüğətlərdə "dəyə" sözü bu anlamda etimologiyəşdirilmişdir. "Coma/koma" sözləri də eyni mənə bildirir və bu söz "kom" şəklində Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində "topa, dəstə" mənasında işlənir. Çəmbərək şivəsində okkazional feil kimi "cormalaşmaq" sözü işlənir və mənası "bir yerə yığılmaq, toplanmaq" deməkdir. Deməli "coma/koma" sözlə-

ri "müvəqqəti bir yerdə, bir evdə topa şəkildə yaşamaq" mənasını ifadə edir. "Kommunist", "kollektiv" sözləri əslində kök etibarilə türkcələrdən rus dilinə keçmiş, "kom//kol//com//qədim" leksik vahidlərinə həmin dilin şəkicilərə artırılması yolu ilə əmələ gəlmiş, sovet dönmində səhv olaraq qrammatika kitablarında ruscadan alınmış sözlər kimi təqdim olunmuşdur.

Yaylaqda müvəqqəti tikilən yaşayış evlərinin birinin adı "muxru" hesab olunurdu və buna "qarakilsə alaçıq" da deyirdilər. Hər iki sözün mənası "içi keçə alaçıq" deməkdir. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanın yaylaq mədəniyyətində, müvəqqəti köç həyatında dairəvi və uzunsov formada qurulan alaçıq, dəyə, muxru, koma, qaraqəçə və s. tikililərinde tikinti materialı kimi əsasən çubuqdan, qarğı - qamış, keçə qalıbdən, müxtəlif növ yoğun ağacdan, cəhrədə ayrılmış yun və pambıq iplərdən istifadə edilirdi. Muxrular alaçıq növlərindən öz həcminə görə fərqlənirdi və o, alaçığa nisbətən bir qədər en və uzunluq baxımından böyük olurdu və onların döşəmə hissəsinə qara keçələr və onların üstündən yundan və pambıqdan toxunmuş farslar, palazlar, kilimlər sərilirdi.

İstər qazma, qara da tipli, istərsə də daşdan, kərpicdən tikilmiş evlərdə yatacaq, yeyim, məişət avadanlıqlarını yığmaq üçün yük yeri var idi və bu yer daş, kərpic və ya ağac dayaqlardan qurulurdu, yorğan, döşək, yastıq, pal-paltar, qazan, samovar, qaşıq, çəngəl, qab-qacaq və s. saxlanılırdı. Yük yeri 3 hissədən ibarət olur ki, qeyd etdiyimiz məişət əşyaları ayrı-ayrı hissələrdə toplanır və oradan götürülüb istifadə olunurdu. Müvəqqəti yaylaq evləri həcmcə kiçik olduğuna görə, onun bir küncündə yataq ləvazimatları, digər küncündə yemək bişirmək və ondan istifadə etmək üçün avadanlıqlar, başqa bir küncündə isə ağartı məhsullarından (qış üçün) çeşidli məhsullar hazırlamaq üçün qazan, təst, sərmic, nəhrə və s. saxlanılırdı. Qışlaq evlərindəki taxçada gündəlikdə işlədilməyən ev avadanlıqları, qiymətli şeylər, pul, qadınların zinət əşyaları, xeyrşər paltarları, ehtiyat qiymətli ipək parçalar, kişilər üçün papaqlar, qadınlar üçün isə yaylıq və şallar saxlanılırdı. Yaylaqda "taxçaya" "nəmi" deyirdilər və bu sözün mənası "dəyədə ev avadanlığı üçün ayrılmış yer" deməkdir və "nəmi" sözü Qərbi Azərbaycan şivələrində çoxmənalı söz kimi çıxış edərək omonimləşə bilir. Belə ki, "nəmi" sözü Çəmbərək, Qarakilsə şivələrində "dəyədə ağartı məhsulları yığılan xüsusi yer", Hamamlı şivəsində isə motal və ya ağartı torbasının altına qoyulan yastı daş mənalılarında işlənir.

Gündəlik işlədilən qab-qacağı, müxtəlif azuqə növlərini, çay və xörək dəmləmək və bişirmək üçün avadanlıqları da evlərin bir guşəsində saxlayırdılar ki, buna "dolab" deyirdilər və bu, taxçanın bir növü hesab olunurdu, taxcadan ölçüsünə görə kiçik idi. "Dolab" sözü "doldurmaq" feili ilə əlaqəli yaranmış, feildən isim əmələ gəlmişdir. Qarakilsə şivəsində "dol" feilindən "ağac, taxa və ya mal gönündən hazırlanmış" qab; su qabı; tuluc" mənalı məişət əşyasının adını bildiren isim düzəlmişdir. "Dolab" sözünün yerində Qərbi azərbaycanlı soydaşlarımızın canlı danışq nitində rus dilindən keçmiş "şkaft" sözündən istifadə olunur, həm qışlaq, həm də yaylaq evlərində üzərinə mətbəx əşyalarını yığmaq üçün ağac və taxa materialından "ləmə" adlı rəfə bənzər avadanlıq ustalar tərəfindən düzəldilir və bunu daha çox qovaq ağacını əllə yonub düzəldirdilər ki, XIX-XX əsrin əvvəllərinə kimi Qərbi Azərbaycanın bütün qışlaq və yaylaq

evlərində bu avadanlıq var idi. "Ləmə" sözü Meğri, Qarakilsə, Ağbaba kəndlərində "yaylaqda keçədən düzəldilən dəyənin bir tərəfində süd, qatıq, yağ saxlanılan yer" mənasında işlənir. Ləmənin uzunluğu divar boyu 2-3 metrə, hündürlüyü 1,5 metr, aralarında açılmış dəşiklərə bərkidilmiş ağacdan ibarət olurdu, onun birinci mərtəbəsinə qab-qacaq dəstləri, ikinci mərtəbəsinə çörək məmulatları, çay dəstləri, üçüncü mərtəbəsinə isə ağartı məhsullarından hazırlanmış qablarda yığılmış şor, pendir, süd, qatıq, süzmə və s. qoyulurdu.

Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində qış ayları qızınmaq üçün yerdən düzəldilmiş çala şəklindəki sobalar da mühüm yer tuturdu, İrəvan şəhərindəki evlərdə XX əsrin əvvəllərində bu tip qızdırılma üsulu ləğv olunmuş, onun yerini evin ya orta hissəsində, ya da küncündə quraşdırılmış gildən və ya dəmirdən, çuqundan düzəldilmiş kürələr əvəz etmişdir. Bəylərin, xanların, hacıların, kərbələlərin, məşədilərin, bir sözlə varlıların evlərində qızdırılmaq üçün quraşdırılmış sobaların tüstüsü, buxarı saxsı borular vasitəsilə bayıra ötürülmürdü, kasıblarda isə evin orta hissəsindəki açıq ocağın tüstüsü isə bacə vasitəsilə çölə çıxarılırdı. "Azərbaycan etnoqrafiyası" kitabının ikinci cildində qeyd olunur ki, "Azərbaycanda yaşayış evlərinin quraşdırılması üçün istifadə edilən süni vasitələr, orta ocağı, buxarı - tənəkə (çuqun) sobalar - kürsü (gil kürə, manqal) - qaz sobaları və buxarları özləyən müasir istilik sistemlərinə kimi böyük inkişaf dövrü keçmişdir. Keçmişdə evlərin qızdırılması üçün odun, təzək və s.-dən istifadə edilirdi. Qışlaq evlərinin birmərtəbəli, istərsə də ikimərtəbəli olması, fərqli etməzdi, hər ikisinin ya zirzəmisində, ya da həyətinə əl damları olurdu, zirzəmidə qış üçün ərzaqlar, əl damında da kənd təsərrüfatında istifadə olunan alətlər saxlanılırdı. Evlərin həyət hissəsində heyvandarlıqla bağlı, pəyə, tövlə, qahal, hin və s. tikililər olurdu və bunlar XX əsrin 50-ci illərinə qədər bütün yaşayış evlərinin həyətinə mövcud idi. Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə bölgəsinin kəndlərində qahal yaşayış evinin yan hissəsində həm taxtadan, həm də qarətikan kolunun ağaclarından düzəldilir və yay, payız, yay aylarında gecə vaxtları heyvanlar buraya salınırdı. "Qahal" ərəb sözüdür, mənası "gecə heyvanları saxlamaq üçün yer" deməkdir. "Küz" qədim türk sözüdür, Kaşğari "Divan"ında "payız" mənasında işlənsə də, dilin sonrakı inkişaf mərhələsində mənası bir qədər genişləndirilərək, həm də "quzu saxlanılan yer" anlamına transfer edilmişdir. Bugün də Basakeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində həmin mənada işlənir, "küz" həm aran kəndlərində, həm də qışlaq yurdlarında torpağın 1, 5 metr qazılaraq üstünə qarğı - qamışla örtülərək üst hissəsində qapı qoyulmaqla asan yolla düzəldirilirdi və bu gün də heyvandarlıq sahəsində çalışanlar quzular üçün üstüörtülü yer düzəldirdilər. Beləliklə, həm yaşayış evlərinin tikilməsi üsulunun, həm də onlara yaxın məsafədə təsərrüfat həyatı ilə bağlı tikililərin inşasının tarixən həm etnoqrafik, həm də lingvistik planlarda təhlili göstərir ki, bu maddi mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti coğrafi, sosial-siyasi, iqtisadi mədəni amillər nəzərə alınmaqla inşa edilmiş və onların ifadəçiləri olan leksik vahidlərin bəziləri ərəb-fars dillərindən alınmalardan ibarət olsa da, çoxu qədim türk-leksik qatının ən mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

1918-1919-cu illərdə Qərbi Zəngəzurdə ermənilərin törətdikləri faciələr ("Azərbaycan" qəzetinin materialları əsasında)

1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində Ararat Respublikasının yaranması ilə Qərbi Azərbaycanda, xüsusilə Qərbi Zəngəzurdə azərbaycanlılar növbəti faciələrə düçar oldular. Möhz Ararat Respublikasının yeritdiyi etnik milli ayrışçılıq, təmizləmə, deportasiya siyasəti nəticəsində erməni hərbi birləşmələri 1918-1920-ci illərdə Qərbi Zəngəzurdə törətdikləri qırğınları əhalinin demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsi ilə nəticələndi və biz bunu mənbələrdə əksini tapan məlumatlarda aydın şəkildə görmək olar.

1831-1931-ci illərdə Qarakilsə (Sisyan) rayonunda 50 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır. Qarakilsə rayonunda 50 yaşayış məntəqəsində 1886-cı ildə 28, 1914-cü ildə 23 kəndində azərbaycanlı yaşamışdılar, 1919-cu ildə rayonda bir nəfər belə azərbaycanlı yaşamamışdır. Yalnız indiki Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma yurdlarına qayıda bilməmişlər və 1922-ci ildə 16 kənddə azərbaycanlıların yaşadığı qeydə alınmışdır. Qarakilsə rayonunda 1914-cü ildə 10.737 azərbaycanlı yaşamışdılar, 1922-ci ildə 2808 azərbaycanlı yaşamışdır.

1831-1931-ci illərdə Qafan rayonunda 107 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır. Qafan rayonunda 107 yaşayış məntəqəsində 1886-cı ildə 30, 1914-cü ildə 40 kəndində azərbaycanlı yaşamışdılar, 1919-cu ildə rayonda bir nəfər belə azərbaycanlı yaşamamışdır. Yalnız indiki Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma yurdlarına qayıda bilməmişlər və 1922-ci ildə 44 kənddə azərbaycanlıların yaşadığı qeydə alınmışdır. Qafan rayonunda 1886-cı ildə 7178, 1914-cü ildə 8.142 azərbaycanlı yaşamışdılar, 1922-ci ildə 3868 azərbaycanlı yaşamışdır.

Qərbi Zəngəzurun azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından biri də Meğri rayonu olmuşdur. Z.Qorqodryan 1831-1931-ci illərdə Meğri rayonunda 30 yaşayış məntəqəsi qeydə almışdır. 1914-cü ildə 24 yaşayış məntəqəsindən 14-də azərbaycanlılar yaşamış və 1914-cü ildə bu bölgədə yaşayan 14621 nəfər əhalinin 8508 nəfərini azərbaycanlılar təşkil etmişdirsə, 1919-cu ildə burada bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır. 1918-1919-cu illərdə Meğri rayonu ərazisindəki bütün azərbaycanlılar tarixi vətənlərindən qırğınlarla qovulmuşlar. Yalnız indiki Ermənistan ərazisində sovet quruluşu yaradıldıqdan sonra, yəni 1920-ci ildən sonra azərbaycanlılardan sağ qalanlardan 1535 nəfəri (1922-ci ilin statistik məlumatı) öz doğma torpaqlarına dönmə bilməmişlər.

Qərbi Zəngəzurun Gorus rayonunda ermənilər daha çox məskunlaşmışdır. Bu da onunla bağlı idi ki, quldur, cani, cinayətkar, azərbaycanlı uşaqları, qocaları, qadınları qətlə yetirmiş Andranikin qərgəhı Gorusda yerləşirdi. Gorusun köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Bunu ərazi-dəki toponimlər təsdiq edir. Belə ki, 1831-1931-ci illərdə ərazidəki mövcud olmuş toponimlərin hamısını türk mənşəli toponimlər təşkil edir.

*Əgər Şərqi Zəngəzur varsa, deməli Qərbi Zəngəzur da var.
Bəli, Qərbi Zəngəzur bizim dədə-baba torpağımızdır*

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

1914-cü ildə Gorusda 1422 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-1919-cu illərdə ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində azərbaycanlılar tamamilə öz yurdlarından qovulmuşdur. 1919-cu ilin əhlinin siyahıya alınmasında Gorusda azərbaycanlıların yaşadığı qeydə alınmamışdır. Gorusdan qırğınlarla qovulmuş azərbaycanlılar 1922-ci ildən sonra doğma yurdlarına dönmə bilməmişlər və 1926-cı ildə burada 364 azərbaycanlının yaşadığı qeydə alınmışdır (Z.Qorqodryan. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, 1932, s. 112-115, 132-137, 142-143, 146-149).

Qərbi Zəngəzurdə 1917-ci ildən başlayaraq ermənilər azərbaycanlıların əllərindən var dövlətlərini alaraq özlərini də qətlə yetirmişlər. 1917-ci ilin dekabr ayında 1918-ci ilin avqust ayına kimi Qarakilsə rayonunun 16 kəndi dağıdılmış, 661 nəfər qətlə yetirilmiş, azərbaycanlıların 51 milyon 590 min dəyəridən məlulmülkü talan edilmişdir. "Azərbaycan" qəzetinin 11 noyabr 1918-cil tarixli nömrəsində bu qanlı faciə əksini tapmışdır: "1917-inci sənəsi (1917-ci ilin-İ.B.) dekabr ayından 1918 sənəsi (1918-ci ilin-İ.B.) avqust ayına qədər Gəncə mahalında ermənilər tərəfindən xarab edilən kəndlər haqqında Gəncə valisi Azərbaycan Daxiliyyə Nəzarətinə (Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi-İ.B.) məlumat göndərmişdir. Əzəmlə [o cümlə?d?n] Zəngəzur nəçəlikinin (rəisinin -İ.B.) raporu (məlumat-İ.B.) göndərilmişdir. Bu raporda xarab edilən kəndlərin siyahısı və toxunan xəsarət bu qərər üzrə (aşağıdakı kimi-İ.B.) göstərilir:

1. Kürdlər kəndi 1917 sənəsi dekabr ayında xarab edilib. 150 min rubl zərər və xəsarət olmuşdur.

2. İrimis kəndi dekabr ayında dağıdılıb. 8 adam qətl edilməklə 180 min rubl zərər vurulmuşdur.

3. Baharlı kəndi xarab edilib. 9 nəfər qətl edilməklə yüz min rubl zərər verilmişdir.

4. Dulus kəndi dekabr ayında dağıdılıb. 90 min rubl xəsarət olmuşdur.

5. Qarakilsə kəndi yanvar ayında xarab edilib. 49 nəfər qətl edilməklə 9 milyon rubl xəsarət toxunmuşdur.

6. Məliklər kəndi yanvar ayında qarət edilib. 150 nəfər qətl edilməklə 3 yüz min rubl xəsarət toxunmuşdur.

7. Pul kəndi xarab edilib. 19 nəfər qətl edilməklə 160 min rubl xəsarət olmuşdur.

8. Anıqlı kəndi aprel ayında xarab edilib. 25 nəfər qətl edilməklə 120 min rubl zərər olmuşdur.

9. Dəstəgird kəndi aprel ayında xarab edilib. Yüz min rubl xəsarət toxunmuşdur.

10. Şükər kəndi iyun ayında xarab edilib. 95 nəfər qətl edilməklə 5 yüz min rubl xəsarət olmuşdur. Sisyan

11. Zabazadur kəndi aprel ayında xarab edilib. 90 min rubl zərər və ziyan toxunmuşdur.

12. Şəki kəndi avqust ayında xarab edilib. 95 nəfər qətl edilməklə 16 milyon rubl xəsarət olmuşdur.

13. Yaqub[lu] kəndi avqust ayında xarab edilib. 28 nəfər qətl edilməklə 6 milyon xəsarət toxunmuşdur.

14. Qızılcıq kəndi avqustda xarab edilib 27 nəfər qətl edilməklə 5 milyon rubl xəsarət olmuşdur.

15. Vağudi kəndi avqustda xarab edilib. 96 nəfər öldürülmüş və 13 milyon zərər dəymişdir.

16. Sisyan kəndi xarab edilib. 60 adam ölmüş və 8 yüz min rubl zərər olmuşdur ("Azərbaycan" qəzeti, Bazar ertəsi, 11 noyabr 1918-ci il, nömrə 36).

1918-ci ildə Zəngəzurdə baş verən erməni qırğınları Qafan rayonundan da yarı keçməmişdir. Andranikin quldur dəstəsinin Qafanda törətdiyi qırğınlar Zəngəzur qəza rəisinin 114 nömrəli telegramında Andranikin törətdiyi vəhşiliklər aydın şəkildə əksini tapır: "Ermənilər Andranikin başçılığı ilə ingilis-fransız nümayəndələrinin razılığı ilə dini fərqə görə 30-dan artıq müsəlman kəndi dağıdılıb, yandırılıb və əmlakı talan edilib. Qaçıb qurtara bilməyən sakinlər vəhşicəsinə öldürülmüşdür". Zəngəzur qəzasının idarə müdirinin 1919-cu ilin yanvarında verdiyi telegramda isə deyilir: "Quşçulu, Əcili, Atqız kəndləri yanvarın ilk günlərində dağıdılmış, Şəhərcik, Açağı, Oxçu mühasirə edildikdən sonra ermənilər tərəfindən alınmış, Girətağ, Mollalı, Qovşud, Qarabaşlar, Baharlı, Kığı, Daş Baş, Mahmudlu, Keypeşin, Həçəti, Kurut, Pəyhan, Kır, Acıbac kəndləri tərəfindən mühasirəyə alınmışdır" (Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, s. 130).

Qərbi Zəngəzurdə Andranikin rəhbərliyi ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətkarlıqlarla bağlı Zəngəzur qəza rəisi 11 sentyabr 1918-ci ildə 12 sentyabr 1918-ci ildə (№3), 11 dekabr 1918-ci ildə (№185) Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinə məlumat (raport) göndərmiş və həmin raportda azərbaycanlılara başlarına gətirilən faciələr, verilən işgəncələr öz əksini tapmışdır.

Zəngəzur qəza rəisinin 26 noyabr 1918 -ci il tarixli raportunda (№65) göstərilir ki, erməni silahlı dəstələri Sisyan mahalının Meğri dərəsində (Meğri rayonunda-İ.B.) azərbaycanlı kəndlərini dağıtmış, talan etmişlər. Erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin noyabrında Meğri rayonu daxilində yerləşmiş 375 evi (Lehvaz kəndində 70 ev, Tey kəndində 75 ev, Müll kəndində 30 ev, Gül kəndində 10 ev, Bənövşəbuşt kəndində 5 ev, Tağəmir kəndində 25 ev, Birinci Vartanidzor kəndində 100 ev, İkinci Vartanidzor kəndində 60 ev) dağıtmış, 200 azərbaycanlı qətlə yetirmişlər (Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı. 1990. s. 246-248). Zəngəzur qəza rəisinin verdiyi bu məlumatların heç bir nəticəsi olmamış, nəticədə Qərbi Zəngəzurdə yaşamış bütün azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. Var yoxları ermənilər tərəfindən qəsb edilən bütün



İbrahim Bayramov,
ADPU-nun Elmi-təşkilatı
şöbənin müdiri, filologiya elmləri
doktoru, professor

kəndlərin azərbaycanlı sakinləri Naxçıvana, Gəncəyə, Ağdama, Cəbrayıl, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrinə qaçıb canlarını qurtara bilməmişlər.

Qərbi Zəngəzurun elə bir bölgəsi olmamışdır ki, ermənilər 1918-1919-cu illərdə azərbaycanlıları qılıncdan keçirməsinlər. Törətdiyi vəhşiliklər insanın damarında qanını dondurur. Aşağıdakı arxiv sənədləri erməni vəhşiliyinin, ermənilərin türkfo-biya xəstəliyinə düşər olduğunu aydın göstəricisidir və inanmaq olmur ki, tarixdə belə vəhşiliklər törədilsin. İ.Məmmədov və S.Əsədovun "Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi" əsərində əksini tapmış arxiv sənədləri burada verməklə ermənilərin Qərbi Zəngəzurdə törətdikləri vəhşiliyin miqyasının nə qədər böyük olduğunu aydın şəkildə görmək olar.

Şahidlərin ifadəsinə və rəsmi sənədlərə əsasən Zəngəzur qəzasında (Qərbi Zəngəzurdə-İ.B.) 115 müsəlman (azərbaycanlı-İ.B.) kəndi dağıdılmışdır.

Göstərilən kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 425 uşaq yaranmışdır. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər müsəlman (azərbaycanlı-İ.B.) əhalisi öldürülmüş və şikəst edilmişdir. Lakin erməni vəhşiliyinin dəhşətli martiroloqu çətin ki, həqiqətə uyğu olmuş və bu rəqəm xeyli artırılmalıdır. Belə ki, qəzada baş vermiş dəhşətli qarma-qarışıqda müsəlmanların (azərbaycanlıların-İ.B.) təlaşla qaçması qurbanların çoxunu hesablamağa imkan vermirdi.

Şahidlərin ifadələrinə görə ermənilərin qəzada törətdikləri aşağıdakı amansız vəhşiliklər müəyyən edilir:

1) Vağudi kəndində (Qarakilsə rayonunda-İ.B.) dəstənin erməni saldatlarına (əsgərlərinə-İ.B.) paylanmış 15 gözəl qız təhqir edilməklə öldürülmüşdür.

2) Həmin kənd dağıdılarkən sığınacaq axtaran 400 nəfər müsəlman (azərbaycanlı-İ.B.) məscidə doldurulmuş, əvvəlcə pəncərədən ora ədəqayırma bomba atılmış, sonra məscidə od vurub bütün adamlar yandırılmışdır.

3) Həmin kənddə Qədimə Tahir qızının xəncərlə döşlərini kəsib elə onun özünün doğranmış körpəsinin ağzına vermişlər.

4) Həmin kənddə Yolçu Şahüseyn oğlunun tənəssül üzvünü kəsərək özünün ağzına qoymuşlar.

5) Həmin kənddə cavan qızlar: Nisə Aman qızı, Əcəb Nuhbala qızı, Sona Cəfər qızı, Şahnəli Cəlal qızı zorlanmaqla öldürülmüşdür.

6) Həmin kəndin yanında Gülbəsti Qasım qızı öldürülmüş, döşləri kəsilmiş, fəqərə sümüyünün arasına mışlanmışdır.

7) Nüvədi kəndində (Meğri rayonunda-İ.B.) ermənilər yorğan-döşəkdə xəstə yatan Əsədboy Məlik Abbasovun sinəsinə süngü sancmışlar.

8) Həmin kənddə ermənilər kənddən qaçmaq istəyən qadın və uşaqların başını qılınc və xəncərlə kəsmişlər.

9) Şəki kəndinin (Qarakilsə rayonunda-İ.B.) küçəsində döşləri kəsilmiş qadın meytləri və iki yərə bölünmüş körpə uşaq meyitləri vardır.

10) İrmisli (İrimis-İ.B.) kəndini (Qarakilsə rayonunda-İ.B.) dağıdarkən ermənilər südəmər uşaqları süngüyə taxmış, meyitləri tikə-tikə doğramışlar.

11) Ağudi kəndində (Qarakilsə rayonunda-İ.B.) ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb etmiş, qadınların döşünü kəsərək körpələrin ağzına soxmuşlar.

12) Ağudi kəndində ermənilər Qulaməli Şəker oğlunun ayağını topuqdan kəsmiş, sonra süngü ilə dəlik-dəlik edərək canlı ikən ölüncəyə qədər yeriməyə məcbur etmişlər.

13) Həmin kənddə bütün gözəl qızları zorlamış və öldürmüşlər.

14) Çullu kəndində (Qafan rayonunda-İ.B.) ermənilər yorğan-döşəkdə xəstə yatan 9 nəfəri qılıncdan keçirmişlər.

15) Bağırbəyli kəndində (Gorus rayonunda-İ.B.) ermənilər 7 nəfər kişi və qadını bir evə dolduraraq od verib yandırmışlar.

16) Məsəlləm kəndində (Qafan rayonunda-İ.B.) metitlər o qədər eybəcər hala salınmışdır ki, başsız, qolsuz, ayaqsız meyitlərin kim olduğunu tanımaq olmurdu.

17) Qatar kəndində (Qafan rayonunda-İ.B.) adlı-sanlı qoca Məşədi Qələndər Məşədi Qulu oğlu öldürülmüş, neft tökülmüş və yandırılmışdır.

18) Həmin kənddə ermənilər Kərbalayı Allahverdi Hüseyn oğlunun əl-qolunu bağlayıb başını kəsmişlər.

19) Vartanidzor kəndində (Meğri rayonunda -İ.B.) daha çox qadın və uşaq qılıncdan keçirmişlər (İ.Məmmədov, S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi очерк), Bakı, 1992, s. 43-44.).

Məhz bunun nəticəsi olaraq 1922-ci ildə Qarakilsə rayonunda 4503, Qafan rayonunda 3868, Meğri rayonunda 1535 azərbaycanlı yaşamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gorus erməni daşnaklarının, eləcə də Andranikin quldur dəstəsinin yuva saldığı yer olduğundan azərbaycanlılar indiki Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da - 1920-ci ildən sonra belə öz doğma yurdlarına qayıda bilməmişdir. Gorus rayonundan qovulmuş azərbaycanlılar öz evlərinə 1922-ci ildən sonra qayıda bilməmişlər və burada 1926-cı ildə 364 nəfər azərbaycanlının yaşadığı qeydə alınmışdır (Z.Qorqodryan. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, 1932, s.).

Xristian güc mərkəzlərinin Türk dünyasının quru sərhədlərini pozmaq məqsədi ilə Azərbaycanın əzəli torpaqları hesabına süni şəkildə yaradılmış Ermənistan ərazisində azərbaycan türklərinin çıxarılması 1948-1953-cü illər Deportasiyası mühüm yer tutur. Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı adı ilə həyata keçirilən deportasiyanı həm də soyqırım aktı kimi qiymətləndirmək olar. Bütün mövzuları özünəməxsus saxtakarlıqla interpretasiya edən erməni tarixçi və siyasətçilər sözügedən deportasiya mövzusunda yan keçməyiblər. Ermənistanda fəaliyyət göstərən Geqard Fondu indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər Deportasiyası barəsində politoloq Hranuş Xaratyan fikrini yayır. Heç bir məntiqə tarixi faktlara söykənməyən fikirləri tirajlayan erməni politoloq absurd iddialar irəli sürür. Özünəməxsus şəkildə bu tarixi cinayəti səciyələndirən H.Xaratyan bu məslədən Ermənistanın zərər çəkməsi tezisini irəli sürür. Eyni zamanda bu aktın həyata keçirilməsində Azərbaycanın kommunist rəhbəri Mircəfər Bağırov tərəfindən icra edildiyini söyləyir.

Politoloq Hranuş Xaratyan kimdir?

O, 18 fevral 1952-ci il tarixində Azərbaycanın Şəmkir rayonun, Dağ Cəyir kəndində anadan olub. O, 1975-ci ildə İrəvan Dövlət Universitetinin (İDU) tarix fakültəsini bitirib. H.Xaratyan 1979-cu ildə Moskvada Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

H.Xaratyan 1979-1989-cu illərdə Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda elmi işçi kimi çalışmışdır. O, 1989-1992-ci illərdə İDU-nun Etnoqrafiya kafedrasında elmi işçi olmuşdur. H.Xaratyan 1994-2000-ci illərdə həmin şöbəyə rəhbərlik etmişdir. O, 1992-1993-cü illərdə Ermənistanın paytaxtı İrəvan merinin müavini kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xaratyan 2004-cü ildə Ermənistan hökumətində Milli Azlıqlar və Dini Məsələlər Şöbəsinin müdiri təyin edilmiş, 2008-ci ildə bu vəzifədən istefa vermişdi. Xaratyan 2012-ci ilin noyabrından "Qurucu Parlament" vətəndaş təşəbbüsünün üzvüdür. H.Xaratyan erməni, rus və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilir.

Erməni politoloqun daxili auditoriyaya tirajladığı saxtakarlıqlarla "Yurdun Səsi" qəzetinin oxucuları Sizlərdə tanış olun.

Sovet Ermənistanından azərbaycanlıların deportasiyası, 1948-1950: Azərbaycan saxtakarlığı.

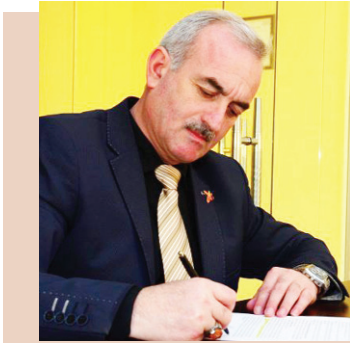
İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra Sovet Ermənistanında Sovet Azərbaycanına azərbaycanlıların könüllü köçürülməsinə səbəb olan proses başlandı. Daha sonra azərbaycanlılar bu barədə spekulasiya edərək bunu azərbaycanlıların deportasiyası, ermənilərin soyqırımı kimi səciyələndirdilər. İkinci Dünya Mühəribəsi zamanı həqiqətən nə baş verdi?

Stalinin yaratdığı "Repatriasiya" proqramının azərbaycanlıların köçürülməsi ilə nə əlaqəsi var idi?

-Niyə Stalin Vətən Mühəribəsindən sonra "Repatriasiya" proqramını hazırlamaq qərarına gəldi?

Təəssüf ki, biz bu halda və ya diasporadan Ermənistana köçmə və ya köçmə halında repatriasiya sözünü işlətməməliyik. Bu, SSRİ-də Rusiya-Türkiyə münasibətlərinə və Moskvaya xüsusi tətbiq olunan siyasəti terminidir. Ermənilər Qərbi Ermənistanı öz vətənləri kimi unudacaqlar. İstər Qərbi Ermənistan, istərsə də Kilikiya ərazisindən soyqırımdan qaçqın düşmüş, başqa ölkələrə pənah gətirmiş ermənilər Ermənistana qayıdış repatriasiya kimi qəbul edildi (siyasəti mənada onlar artıq öz vətənlərinə qayıtmışdılar, başqa hansı vətəndən danışırıq?). Amma gəlin bunu hələlik sonraya saxlayaq.

Bəli, İkinci Dünya Mühəribəsinin ikinci hissəsində, faşist Almaniyasının artıq koalisiya qüvvələri qarşısında zəiflədiyi və mühəribənin gedişatını dəyişdirdiyi açıq-aşkar görünəndə İ.Stalinin mühəribədən sonrakı dövr üçün siyasəti planları yetişməkdə idi. Lakin mühəribə illərində də 1942-ci ildən SSRİ keçmiş tarixi Atrpatakani, indiki İranın şimal hissəsini işğal etdi və bu sahədə praktiki siyasət Azərbaycana yönəldi. Azərbaycanda o dövrdə Mərkəzi



Səməd Vəkilov,
Tədqiqatçı-hüquqşünas

1948-1953-cü il Deportasiyası ermənilərin siyasi riyakarlığı kontekstində

Komitə Birinci katib Qafqazda "Yerli Stalin" adlanan Bağırov idi və onlar Beriya ilə birlikdə tarixi Atrpatakani və ya indiki halda İranın Təbriz ətrafının türkdilli əhalisini ümumi cəbhə ilə ruhlandırmağa çalışırdılar.

Azərbaycan kimliyi və adı. Bu, vacib məsələ idi. Çünki 1936-cı ilə qədər SSRİ-də Azərbaycan əhalisi adı Türk adlanırdı. Millətin rəsmi adı Türk idi.

"Mən azərbaycanlıyam", "Mənim dilim Azərbaycan dilidir" sözləri yeni idi və bu sözlərin əhəmiyyətini heç kim başa düşmürdü. Sovet Azərbaycanının özü bu sözlərlə barışmalı idi. Amma SSRİ-nin siyasi proqramı ümumi böyük Azərbaycan dövləti və Azərbaycan kimliyinin yaradılmasına yönəlmişdi ki, bunu M.Bağırov həyata keçirdi.

Əlavə edim ki, dediklərim bugünkü Azərbaycanda çap olunan materiallara və ədəbiyyata əsaslanır. Çox seçmə arxiv sənədləri var, amma əsas odur ki, Bağırovun zəhmətini göstərən o sənədlər var. Bu, böyük bir iş idi və bu işə bütün Azərbaycan ziyalıları cəlb olunmuşdu. Stalinin planına görə, İran Azərbaycanı Sovet İttifaqına daxil olmalı idi.

Azərbaycan, hamı azərbaycanlı olacaqdı, amma eyni proqramla Qars Ermənistana qaytarılmalı idi (Qars itkisi dərk olunurdu, başa düşülürdü) və Qars sovet ərazisinə qayıdırdı. Proqramda eynizamanda müxtəlif ölkələrdə yaşayan ermənilər öz vətənlərinə qayıtmalı, həmin vətən isə əsasən Qars olmalı idi. Bu, çox geniş proqram idi və SSRİ-nin müxtəlif ölkələrdəki bütün səfirlikləri həmin proqrama cəlb olunmuşdu.

Təsəvvür edin, həmin dövrdə səfirliklər müraciət edən ermənilərdən Daşnaksütyun üzvü olub-olmadıqlarını qeyd etməyi tələb edirdilər. Yəni, uyğun hesab etdikləri siyasəti oriyentasiyalı insanları seçirdilər. Qayıtmaq istəyənlər isə ya Daşnaksütyunla əlaqələrini rəsmi şəkildə pozduqlarını və ya Daşnaksütyun üzvü olmadıqlarını sənədlə sübut etməli idilər. Qeyd edək ki, 300 min belə müraciət daxil olub. Və söhbət 300 min ermənin Ermənistana, gələcəkdə Qarsa köçürülməsindən gedirdi. 1946-cı ildə bu planın baş tutmayacağı məlum oldu. Təbii ki, Türkiyə hay-küy saldı. O, Böyük Britaniya və ABŞ tərəfindən dəstəkləndi. Aydın idi ki, o zamanlar bunlar SSRİ-

yə qarşı yönəlmişdilər, amma hər halda bu proqram bir proqram olaraq aradan qalxa bilməzdi və buna başlamaq lazım idi. Buna görə də 1946-cı ildən ermənilərin mühacirəti müəyyən dərəcədə başlayır. Əvvəlcədən deyim ki, bu proqram çox tez dayandı. 1947-ci ildə gəmi partladı. Həmin gəminin partladılması günahı guya Amerikadan qayıdan ermənilərin üzərinə qoyulmuşdu. ABŞ-dan qayıdan ermənilərin arasında casusların (agentlərin) olduğu elan edildi (SSRİ casus man-

yaklığı idi, elə deyilmi?). Bu vəziyyətdən proqramın bağlanması üçün istifadə olundu və 90 minə yaxın adam gəldi bu da ermənilərin girişini dayandırdı. Ancaq ondan əvvəl, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan SSRİ-nin ümumi böyük siyasətinin tərkib hissəsi kimi bu proqrama hazırlaşdılar. Buna görə də ermənilər Qarsa gedə bilmərlərsə, o zaman hara getməlidirlər? Ermənistandan müraciət göndərilir ki, siz Qarabağı Ermənistana birləşdirmək imkanı versəniz, biz bundan istifadə edə bilərik.

- Təkcə Artsaxın bir hissəsi yoxsa Naqxçıvan?

Xeyr, söhbət sırf Dağlıq Qarabağ bölgəsindən gedirdi. Söhbət həтта Dağlıq Qarabağın ərazisindən yox, inzibati muxtar vilayətdən gedirdi. Bir sözlə, əminliklə demək olar ki, SSRİ və ya Stalin Bağırova bu məsələyə öz fikrini bildirməyi tapşırdı. Bir sözlə "İki respublikada müzakirə et, birgə ərizə gətir" deyərək təklifi Bağırova göndərirlər. Ancaq burada çox vacib bir əsas məsələ var ki, ona adətən nadir hallarda toxunulur. Bağırov o zaman yazırdı ki, Şuşa rayonu istisna olmaqla, Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinin əleyhinə deyil, əvəzində onun sözlərinə görə, əsasən müsəlmanların yaşadığı Vardenis, Yeqqnadzor və s. həmişə Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Cənubi Dağıstanı istəyirlər.

- Onlar elə bir şey təklif edirdilər ki, təbii ki, Sovet İttifaqı yerindəcə rədd edərdi.

Təkcə o yox. Bütün problem ondan ibarət idi ki, bu cür tələbləri irəli sürən şəxs, təbii ki, onları əvvəllər mərkəzi hakimiyyətlə razılaşdırıb. Onlar sadəcə olaraq belə yaradılmayıb. Bu həm də mərkəzi hökumət vasitəsilə həmin ərazilərin əhalisini siyasəti ambisiyalarından qorxutmağın çox adi üsul idi. Təşəbbüs kimi o vaxtkı Mərkəzi Komitənin iki katibi Bağırov və Harutyunov birgə Moskvaya müraciət edərək bildirdilər ki, Mingəçevir kanalı, Kür-Araz ovalığında pambıq əkinə üçün işçilərə ehtiyac var. Və təklif var ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhali Azərbaycana köçürülsün, repatriasiya olunmuş ermənilər Qarsa getməsələr, onlardan boşaldılmış ərazilərdə məskunlaşdırsın. Bu əsliində macəralı sənədi idi. Sonradan qərara gəldi ki, könüllü köçürül-

sünlər. Etiraf etmək lazımdır ki, "könüllü köçürmə" SSRİ-də daha çox məcburi köçürmə anlamına gəlirdi. Bu, mürəkkəb proses idi, yəni SSRİ-də 52 etnik köçürmə həyata keçirilibdir ki, bunlarında çox ağır şərtləri var idi. Bu yeganə qərar idi ki, SSRİ üçün o vaxtlar kreditlərin verilməsi ilə əla şərait var idi. Köçürmə tamamilə SSRİ dövlət büdcəsi hesabına idi (rəsmi sənədlərdə kompensasiya nəzərdə tutulsa da, mənzil təminatı nəzərdə tutulsa da realıqda buna əməl edilmirdi-S.Vəkilov). Köçməmişdən əvvəl yerində mənzillərin tikilməsi və həmin şəxslərə mənzillərin verilməsi. Bütün əmlakın və əşyaların köçürülməsi. Kolxoz köçürsə, kolxoz traktorları, ekskavatorlarda köçürülürdü.

-Yeni adamlar bütün kolxozu ilə Sovet Ermənistanından Sovet Azərbaycanına köçürdü?

-Bəli. Üstəlik, maraqlısı odur ki, birinci sənəddə 130 min azərbaycanlının köçürülməsi qeyd olunub. Nəzəri cəhətdən bu, 1939-cu il siya-

-Yox, bu, mən deyirdim ki, Sovet Azərbaycanının siyasəti idi. Nə səhlənkarlıq? Sözlər təyinatı üzrə istifadə edilməlidir. Səhlənkarlıq nəyisə başa düşməməkdir. Hər şey planda var, bunu necə etməmək olar? .

Yəni o pulu xüsusi olaraq ciblərinə qoyublar?

-Bəli, xüsusi təşkil olunub, o adamları sadəcə ümidsiz vəziyyətə salıblar. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfi odur ki, onları Kür-Araz ovalığına yerləşdirməli idilər. Məqsəd bu idi ki, onları istədikləri yerə, hətta Dağlıq Qarabağa da Martuni rayonunda, Martakertdə yerləşdirdilər. Əgər heç olmasa, tutaq ki, türklərin yaşadığı Şuşa rayonuna aparardılar. Amma ermənilər yaşayan və erməni kəndlərinə yerləşdirdilər. Sonra da o erməni kəndlərini məcbur edirlər, tutaq ki, on ailə gəlib, onlara təhsili təşkil etsinlər. Bunu praktikada təsəvvür edə bilməzsiniz. Məsələnin sivilizasiya və dəyər tərəfinə belə toxunmaq fikrində deyiləm. Sadəcə gündəlik şeylər. Gələnlərin hər ikisi, onları qəbul edənlər də çox çətin vəziyyətdə idilər. Yəni hər kəsin həyatını cəhənnəmə çevirdilər. Elə birinci ildə gedənlər yenidən Ermənistanə qaçmağa başladılar.

-Açar deyilən şey buradadır. Əgər onlar geriye qaçırdırlarsa, bu gün azərbaycanlılar bu hadisədən istifadə edirlər, konkret olaraq deportasiyanın, soyqırımın olduğunu vurğulayaraq, təkcə Sovet İttifaqını deyil, o vaxtkı Sovet Ermənistanının rəhbərliyini də günahlandırır. Biz burada sübut edə bilərik ki, soyqırıma məruz qalan insanlar, camaat soyqırımı tərəfindən yanına necə qayda bilər? Axı faktlar ortadadır.

-Ümumiyyətlə bu gün ki, təqdimat başdan-ayağa siyasiləşib. Tənqid olunan, ilk növbədə, Azərbaycanın proqrama əks məqsədlə daxil olmasıdır. Yəni Ermənistandakı Azərbaycan icmasını məhv etdi, o insanların taleyini məhv etdi, şərait yaratdı ki, onlar...1954-cü ilə qədər 35 min nəfər geri qayıtdı (Bu statistikanın haradan götürüldüyü bəlli deyil-S.Vəkilov) , Azərbaycanda qalan yarısının həyatı şəraiti çox ağır və mürəkkəb idi və təsəvvür edin ki, problem o yerə çatdı ki, Ermənistan birtərəfli qaydada həmin proqramı dayandırdı. Məktublar alırdılar, ya da Azərbaycan nümayəndə heyətləri gəlirdilər, davam etməyi xahiş edirdilər. O məktublar var, bəziləri çap olunub.

Bu proses Ermənistan SSRİ-nin mərkəzi hökumətinə proqramın dayandırılmasını xahiş edəndə qədər davam etdi. Bu, Ermənistan üçün fəlakət idi. İnsanlar tamamilə çılpaq, müflis, uşaqlı qayıdirdilər: Ev yox, mal-qara, şərait, kolxoz yox idi. Həmin insanlar yenidən köçürülməli idi. Bütün bunların nəticəsində yaranmış məişət və mənəvi mühiti təsəvvür edə bilərsinizmi? Əlbəttə, təbiidir ki, 1960-cı illərdən sonra başlayan və geniş yayılmış Azərbaycan saxtakarlığı burada da böyük həcmdə çirklə pulları mənimləmək fürsətini əldən vermədi. Bunun Ermənistan tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırımı olduğunu söyləyənlərin yalanın dozasını yüksək olduğunu görürük. Həmin illərdə böyük erməni deportasiyası baş verdi. Yəni 1949-cu ildə SSRİ-nin ermənilərə qarşı deportasiya proqramı Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın cənubunu əhatə edirdi. O deportasiya proqramında "erməni" sözü yox idi, "keçmiş türk təbəələri" adı var idi.

(Davamı səh.7-də)



hıyaalınması zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı olduğunu düşünmək olar. Komissiya yaradıldı, komissiya Azərbaycanlıları idi. Komissiya gəldi, yoxladı, məlum oldu ki, Ermənistanda 100 mindən çox azərbaycanlı yoxdur. Bu, SSRİ siyahıyaalmalarının siyasəti mətbəxinin necə olduğunu bir daha göstərmək üçün çox yaxşı materialdır. Sənəd 100.000-ə dəyişdirildi (gerçəkdə xaricdən köçürülən ermənilərin sayına uyğunlaşdırıldı-S.Vəkilov). Azərbaycanlıların könüllü köçməsi haqqında. Sənəd tərtib olundu və 1948-ci ildə həmin könüllü köçürmə başladı. Orada yazılmışdı ki, 1948-49-50-ci illərdə bu qədər adamın təxminən hər il gətməli idi.

Əvvəl gedənlər, təəccübləndi. Kənddə yerləşdilər. Onlar qatardan düşəndə salam verən olmadı. Əşyaları ilə günəşin və yağışın altında qaldılar. Bu insanlar heç kimə lazım deyildi.

Sonra onları götürürlər, heç nə hazır deyildi: ev yox idi, yer yox idi, qohum-əqrəbənin arasına səpələdilər, birini bir kəndə, birini başqa kəndə aparırlar. Onlar getdikləri kolxozlarda bu insanların həyatını qurmaq kimi növbəti vəzifəni qoydular. Həmin kolxozlar onlara əlavə vəsait yaratmalı idi. Yeni dövlət büdcəsindən ayrılan külli miqdarda vəsait başqa məqsədlərə, hətta ola bilsin ki, ayrı-ayrı şəxslərin ciblərinə gedirdi və bu adamlara heç bir şey qalmırdı. Doğrudan da, onlar çox çətin vəziyyətə düşürdülər.

Xanım Xaratyan, deyə bilərsiniz ki, bu, Sovet Azərbaycanının "səhlənkarlığından"dır?

-Yox.

Sovet İttifaqının?

Arzu edirəm ki, "Yurdun səsi" bundan sonra da milli dəyərlərimizin, mədəniyyətimizin və həqiqətin səsinə layiqincə yaşatsın. Qəzetin yaradıcı kollektivinə tükənməz enerji, yeni uğurlar, geniş oxucu sevgisi və uzunömürlü fəaliyyət arzulayıram.

2 illiyiniz mübarək! "Yurdun səsi" daim ucalardan səslənsin!

Toponimlər hər bir xalqın tarixi yaddaşını, etnik mənsubiyyətini, dil xüsusiyyətlərini, məskunlaşma tarixini və müəyyən coğrafi ərazi ilə bağlı sosial-mədəni münasibətlər sistemini əks etdirən mühüm linqvistik vahidlərdir. Coğrafi adlar yalnız məkanın identifikasiyasına xidmət edən nominativ göstəricilər deyil, eyni zamanda uzun tarixi dövrlər ərzində formalaşmış etnik, ictimai, iqtisadi və mədəni proseslərin izlərini özündə qoruyan dil faktlarıdır. Bu səbəbdən toponimlərin öyrənilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, arxeologiya və mədəniyyətşünaslıq baxımından da xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Yer adlarının yaranma səbəblərinin, semantik strukturunun, tarixi formalarının və zamanla keçirdiyi fonetik dəyişikliklərin araşdırılması müəyyən ərazinin keçmiş haqqında yazılı mənbələrdə əks olunmayan bir sıra məlumatların üzə çıxarılmasına imkan verir.

Azərbaycan toponimik sisteminin mühüm hissəsini təşkil edən Dərələyəz mahalının yer adları bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Bu ərazidə tarixən mövcud olmuş kənd, yaylaq, dağ, çay və digər coğrafi obyektlərin adlarında qədim türk dillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri, tayfa və nəsil adları, şəxs adları, relyef göstəriciləri, təsərrüfat fəaliyyəti və tarixi hadisələrlə bağlı çoxsaylı dil vahidləri qorunmuşdur. Dərələyəzin ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin adları yalnız bir coğrafi məkanın adı kimi deyil, həm də müxtəlif tarixi mərhələlərdə həmin ərazidə yaşamış əhalinin etnik-mədəni yaddaşını əks etdirən faktlar kimi diqqəti cəlb edir. Bu toponimlərin bir qisminin sonrakı dövrlərdə dəyişdirilməsi, bir sıra yaşayış məntəqələrinin isə tarixi hadisələr nəticəsində sıradan çıxması onların elmi şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyətini daha da artırır. Məqalədə də qeyd edildiyi kimi, toponimlər xalqın tarixi ünvanı kimi çıxış edir və onların etimoloji, fonetik və semantik baxımdan tədqiqi həmin tarixi yaddaşın qorunmasına xidmət edir.

Toponimlərin yaranmasında bir neçə mühüm amil iştirak edir. İlk növbədə, müəyyən ərazidə yaşamış tayfa, nəsil və etnik qrupların adları coğrafi adların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə toponimlər elmi ədəbiyyatda etnotoponimlər kimi səciyyələndirilir. Digər bir qrup yer adları şəxs adlarından yaranır və antroponimik əsaslı toponimlər kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, dağ, dərə, çay, düzənlik, meşə, qayalıq, keçid kimi təbii-coğrafi əlamətlər də yer adlarının formalaşmasına təsir göstərir. Dərələyəz toponimlərinin materialları göstərir ki, bu bölgənin toponimik sistemi sadalanan bütün bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mürekkəb və çoxqatlı bir sistemdir. Burada ki, Ərəbkəndi, Ərgəz, Əskəkənd, Əskikənd, Əyər, Əyricə, Gabut, Gəndərə və Gənəli kimi adlar müxtəlif mənşə və struktur xüsusiyyətləri daşısa da, onların hər biri müəyyən tarixi və dil faktı ilə bağlıdır.

Dərələyəzin Keşkənd rayonu ərazisində yerləşmiş Ərəbkəndi yaşayış məntəqəsi bu baxımdan diqqətləyiq nümunələrdən biridir. Mürəkkəb quruluşa malik olan Ərəbkəndi toponimi "ərəb" etnonimi ilə "kənd" coğrafi terminindən forma-

laşmışdır. Lakin belə toponimlərin təhlilində adın müasir semantikasından çıxış etməklə bərbəş etnik nəticəyə gəlmək düzgün hesab edilə bilməz. Məqalədə də göstərilirdiyi kimi, bu kənd adının "ərəb" komponenti yaşayış məntəqəsinin etnik baxımdan ərəblərə məxsus olduğunu bildirmir. Adın yaranması VII əsrdə ərəb yürüşlərinin tarixi təsiri ilə əlaqələndirilir. Belə adlandırmalar tarixi hadisənin müəyyən coğrafi mə-

Dərələyəzin tarixi yaddaşı toponimlərdə

kanda uzunmüddətli dil izinə çevrilə bilməsinin nümunəsidir.

Ərəbkəndi adındakı "kənd" komponenti isə Azərbaycan toponimik sisteminə və ümumilikdə türk xalqlarının coğrafi adlandırma ənənəsində geniş yayılmış terminlərdəndir. "Kənd" sözü yaşayış məntəqəsi anlayışını ifadə etməklə müxtəlif etnonim, antroponim və keyfiyyət bildirən sözlərlə birləşərək çoxsaylı toponimlərin yaranmasında iştirak edir. Ərəbkəndi kimi adların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində geniş yayılması bu modelin məhsuldarlığını göstərir. Məqalədə Azərbaycanda Ərəbkəndi adlı oykonimik vahidlərin sayının çox olduğu bildirilir. Bu fakt belə toponimlərin təsadüfi deyil, müəyyən tarixi və dil qanunauyğunluqları əsasında formalaşdığını göstərir.

Dərələyəzin qədim yaşayış məntəqələrindən biri olan Ərgəz kəndinin adı etimoloji baxımdan daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Məqalədə bu toponimin mənşəyi ilə bağlı iki əsas fikir təqdim edilir. Birinci yarımadada Ərgəz adının "ər" və "oğuz" komponentlərinin fonetik dəyişmələri nəticəsində meydana gəldiyi göstərilir. Burada "ər" komponentinin qədim türk dillərində "igid", "qoçaq", "cəsur" və "mərd kişi" kimi semantik çalarlar daşdığı nəzərə alınır. "Oğuz" komponentinin isə tarixi fonetik proseslər nəticəsində müxtəlif formalara düşməsi ehtimal edilir. Bu baxımdan Ərgəz toponimi etnik mənşəli qədim dil vahidlərinin müasir dövrə qədər gəlib çatmış formalarından biri kimi səciyyələndirilir.

İkinci yanaşmaya görə isə Ərgəz adının ikinci hissəsi qədim "kas", "xəz" və ya bu tipli tayfa adları ilə əlaqələndirilir. Fonetik dəyişmələrin təsiri ilə "kas" komponentinin "gez" formasına düşməsi ehtimalı irəli sürülür. Hər iki izahın ortaq cəhəti toponimin türk mənşəli etnik və leksik elementlərlə əlaqələndirilməsidir. Bu da həmin adın yalnız coğrafi funksiya daşmadığını, eyni zamanda müəyyən qədim etnik izləri qoruduğunu göstərir.

Ərgəz kəndinin tarixinin öyrənilməsində arxeoloji və memarlıq faktlarının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Məqalədə kənd ərazisində VII əsrə aid qəbiristanlığın və Atabəylər dövrünə məxsus məscidin mövcud olduğu bildirilir. Bu faktlar yaşayış məntəqəsinin tarixi qədimliyini göstərən

mühüm göstəricilər kimi qiymətləndirilə bilər. Tarixi toponimlərlə mədəniyyət nümunələrinin uyğunluğu onomastik araşdırmaların başqa elmlərlə əlaqəli şəkildə aparılmasının vacibliyini nümayiş etdirir. Toponimik məlumatın arxeoloji və tarixi faktlarla tamamlanması müəyyən yaşayış məntəqəsinin keçmiş haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir.

Keşkənd rayonu ərazisində mövcud olmuş Əskəkənd toponimi başqa bir yaranma modelini əks etdirir. Bu ad "Əsgər" antroponimi ilə "kənd" coğrafi terminindən təşkil olunmuşdur. Belə adlar Azərbaycan toponimiyasında geniş yayılmışdır. Müəyyən şəxs, nəsil başcısı və ya həmin yaşayış məntəqəsinin formalaşmasında rol almış şəxsin adının



Könül Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı

coğrafi terminlə birləşməsi nəticəsində kənd adlarının yaranması toponimik sistem üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Əskəkənd də bu baxımdan antroponimik əsaslı yaşayış məntəqəsi adı kimi qiymətləndirilə bilər.

Əskəkəndin tarixi xəritələrdə qeydə alınması onun məkan və tarixi baxımdan real obyekt kimi mövcudluğunu təsdiq edən mühüm mənbələrdəndir. Məqalədə kəndin Arpaçayın yuxarı axarının sağ sahilində yerləşdiyi və Qafqazın beşverstlik xəritəsində əks olunduğu göstərilir. Tarixi xəritələr toponimlərin öyrənilməsi üçün mühüm qaynaqlardandır. Çünki zaman keçdikcə dəyişdirilmiş və ya tamamilə sıradan çıxmış yaşayış məntəqələrinin ilkin adları çox vaxt həmin xəritələr vasitəsilə müəyyənəşdirilə bilər. Bu səbəbdən Dərələyəz toponimlərinin tədqiqində arxiv sənədləri, xəritələr, inzibati siyahılar və digər yazılı mənbələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Əskikənd toponimi isə semantik baxımdan daha şəffaf quruluşa malikdir. "Əski" və "kənd" sözlərinin birləşməsindən formalaşan bu ad "qədim kənd" mənasını ifadə edir. "Əski" sözü türk dillərində qədim, əvvəlki, köhnə mənalarını daşıyan leksik vahid kimi tanınır. Bu komponentin yaşayış məntəqəsinin adında işlədilməsi onun qədimliyini bildirməklə yanaşı, eyni və ya oxşar adlı digər kəndlərdən fərqləndirilməsi məqsədi də daşıya bilər. Məqalədə qeyd olunur ki, Naxçıvanın Şərur rayonunda da Əskikənd adlı yaşayış məntəqəsi olmuş və bu adlandırmaların müəyyən tarixi əlaqələri mövcud olmuşdur.

Əskikənd ərazisində VIII-IX əsrlərə aid qəbiristanlıq və qala tikililərinin izlərinin olması barədə məlumatlar da bu toponimin semantik məzmunu ilə yaşayış məntəqəsinin tarixi qədimliyi arasında müəyyən uyğunluğun olduğunu göstərir. Belə hallarda toponimin mənası ilə arxeoloji faktların bir-birini tamamlaması elmi baxımdan xüsusilə əhəmiyyətli-dir. "Əski" komponentinin sadəcə təsadüfi adlandırma elementi deyil, yaşayış məntəqəsinin qədimliyini əks etdirən real tarixi göstərici olması ehtimalını gücləndirir.

Dərələyəz toponimləri sırasında Əyər kəndinin adı dil tarixi və fonetik dəyişmələr baxımından xüsusi maraq doğurur. Məqalədə Əyər toponiminin qədim fonetik formasının "aqar" olduğu göstərilir. Bu forma qədim türk

dillərində müxtəlif variantlarda işlə-nən "ək", "ek", "ak", "eg" kimi sözlərlə əlaqələndirilir. Müxtəlif türk dillərində "ək" feilinin fonetik variantlarının mövcudluğu qədim orta q dil xüsusiyyətlərinin müasir türk dillərində fərqli formalarda qorunub saxlanması göstərir.

Əyər adının təhlili zamanı tayfa adları ilə bağlılıq da ön plana çəkilir. Məqalədə "əkərək", "aqarak" kimi tayfa adlarının həmin köklə əlaqəli olduğu qeyd edilir. Bu yanaşmaya görə, toponimin yaranması yalnız təbii-coğrafi xüsusiyyət deyil, müəyyən etnik qruplaşmanın adı ilə bağlı ola bilər. Belə etnotoponimlər qədim tayfaların yayılma arealının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Müxtəlif ərazilərdə eyni və ya oxşar kökdən yaranmış toponimlərin mövcudluğu həmin tayfaların miqrasiyası, məskunlaşması və digər etnik qruplarla əlaqələri haqqında müəyyən elmi ehtimallar irəli sürməyə imkan verir.

Əyər toponiminin başqa bir mühüm xüsusiyyəti onun sonrakı dövrlərdə dəyişdirilmiş olmasıdır. Məqalədə 1946-cı ildə kəndin adının Ağarnadzor formasına dəyişdirildiyi qeyd olunur. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, qədim "aqar" komponentinin müəyyən fonetik izləri sonrakı adlandırmada da müşahidə olunur. Bu fakt göstərir ki, toponim dəyişdirilsə belə, onun ilkin fonetik və leksik elementləri bəzən yeni adda müəyyən səviyyədə qorunub qala bilər. Bu isə tarixi toponimlərin bərpası və etimoloji izahı zamanı fonetik uyğunluqların əhəmiyyətini artırır.

Əyricə yaşayış məntəqəsinin adı isə coğrafi relyeflə bağlı yaranan toponimlərin tipik nümunəsi hesab edilə bilər. "Əyri" kökü və "-cə" şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində formalaşan bu ad məqalədə "əyri yerdə salınmış kənd" mənasında izah olunur. Toponimlərin relyeflə əlaqəli yaranması geniş yayılmış dil hadisəsidir. İnsanlar yaşayış məntəqələrini adlandırarkən onların yerləşdiyi ərazinin xarici görünüşünü, relyefini, su mənbələrini, dağ və dərələrlə münasibətini əsas götürmüşlər. Bu baxımdan Əyricə adı həmin yaşayış məntəqəsinin coğrafi mövqeyinin dil vahidində əks olunması kimi qiymətləndirilə bilər.

Əyricə kəndi eyni zamanda bölgənin ənənəvi təsərrüfat həyatı ilə də bağlı olmuşdur. Məqalədə Əyricə yaylağının Dərələyəz və Göyçə əha-

lisi üçün mühüm yaylaq ərazisi olduğu göstərilir. Buraya müxtəlif aran bölgələrindən heyvandarlıq təsərrüfatlarının gətirilməsi və payız aylarında yenidən Arana qaytarılması yaylaq-qışlaq təsərrüfat sisteminin mühüm xüsusiyyəti idi. Bu fakt onu göstərir ki, toponimlər təkcə coğrafi və etnik məlumat daşıyır, eyni zamanda əhalinin təsərrüfat fəaliyyətini, həyat tərzini və təbiətlə münasibətini də əks etdirir.

Əyricə kimi adların müxtəlif bölgələrdə təkrar olunması da maraqlı dil hadisəsidir. Məqalədə Dərələyəzdə və digər ərazilərdə eyni və ya oxşar adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olduğu göstərilir. Bu cür paralel toponimlər bəzən tayfaların köçü, müəyyən əhalinin yeni əraziyə məskunlaşması və əvvəlki yurd adını yeni yaşayış məntəqəsinə daşması ilə bağlı ola bilər. Digər hallarda isə oxşar coğrafi xüsusiyyətlər müstəqil şəkildə eyni tipli adların yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə paralel toponimlərin tədqiqində həm etnik, həm də coğrafi amillər nəzərə alınmalıdır.

Dərələyəzin Əzizbəyov rayonu ərazisində yerləşmiş Gabut kəndinin adı da etimoloji baxımdan çoxqatlı xarakter daşıyır. Məqalədə bu toponimin Albanların qədim "Gav" tayfasının adı və "ut" şəkilçisi əsasında formalaşdığı göstərilir. Bu yanaşmaya görə, "ut" komponenti qədim dövrlərdə mənsubluq və aidlik bildirən dil elementi kimi çıxış etmişdir. Əgər bu etimoloji izah əsas götürülsə, Gabut toponimi müəyyən tayfa adı ilə bağlı yaranmış etnotoponim kimi qəbul edilə bilər.

Bununla yanaşı, məqalədə başqa bir izah da təqdim olunur. Həmin izahla görə, "gab" və ya "kab" sözü Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində və türk dillərində "qayalıqdan keçən yol", "daşlıq keçid" mənasını ifadə edir. Bu yanaşma toponimin coğrafi relyeflə əlaqəli yaranması ehtimalını ön plana çəkir. Kəndin qədim kahalar və mağaralarla əhatələnmiş coğrafi ərazidə yerləşməsi də bu etimoloji izahı müəyyən dərəcədə dəstəkləyən amil kimi təqdim edilir.

Beləliklə, Gabut adı həm etnik, həm də coğrafi baxımdan izah edilə bilən toponimlər sırasındadır. Toponimlərin etimoloji təhlilində bir neçə fərqli yanaşmanın mövcudluğu təbii haldır. Çünki əsrlər ərzində sözlərin fonetik dəyişikliklərə uğraması, ilkin formaların yazılı mənbələrdə tam qorunmaması və müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsiri eyni toponimin bir neçə istiqamətdə izah edilməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən etimoloji tədqiqatlarda tarixi, fonetik, semantik və coğrafi faktların birlikdə nəzərə alınması vacibdir.

Gabut kəndinin ərazisində X-XV əsrlərə aid tarixi abidə qalıqlarının mövcud olduğu barədə məlumat da yaşayış məntəqəsinin qədimliyini göstərir. Arxeoloji və memarlıq qalıqları ilə toponimik faktların birlikdə öyrənilməsi bölgənin tarixi mənzərəsinin bərpasında mühüm rol oynaya bilər.

Dərələyəzin Əzizbəyov rayonu ərazisində mövcud olmuş Gəndərə kəndi də adının struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə diqqət çəkir. Bu toponim "gen" və "dərə" komponentlərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb quruluşlu coğrafi addır. "Dərə" sözü Azərbaycan toponimiyasında geniş istifadə olunan coğrafi terminlərdən biridir və müxtəlif təyirlərlə birləşərək çoxsaylı yer adları yaratmışdır. "Gen" komponenti isə ərazinin genişliyini, açıqlığını və ya relyef xüsusiyyətini ifadə edən vahid kimi nəzərdən keçirilə bilər.

(Davamı gələn sayımızda)



Bu il teatr sənətimizin inkişafında mühüm yer tutan, səhnə sənəti tariximizə parlaq səhifələr yazan İrəvan Azərbaycan Teatrının yaranmasının 145 ili tamam olur. Ömrünün böyük bir hissəsi bu sənət ocağının tarixinə əbədi daxil olan böyük şəxsiyyətlərdən biri də ədəbiyyatşünas, nasir, publisist, şair-dramaturq, görkəmli ictimai-siyasi xadim Hidayətdir. Hidayət həyatının və yaradıcılığının ən qaynar dövrünü bu teatrda keçirmiş, çətinliklərinə sinə gərmiş, uğurlarına sevinmiş və onunla birmənalı nəfəs almışdır.

Məlumdur ki, ermənilərin müxtəlif dövrlərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər, total qırğınlar İrəvanda Azərbaycan mədəni həyatına da ağır zərbə vurmuşdur. Soydaşlarımızın yaşadığı faciələr, müsibətlər bu sənət ocağının taleyindən də yan keçməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, tariximizin müxtəlif dövrlərində erməni vandalizminin və şovinizminin qurbanına çevrilən, köçkünlük, didərginlik həyatı yaşayan bu sənət məbədi hər dəfə müəyyən müddətdən sonra öz doğma İrəvan şəhərinə qayıdıb fəaliyyətini yenidən bərpa edib.

Erməni şovinizminin tarixin səhnəsindən silməyə və sıxışdırıb çıxarmağa çalışdığı bu sənət ocağı 1967-ci ilin yanvar ayında yenidən bərpa edilərək öz üçüncü həyatını yaşamağa başlayır. 1968-ci ilin iyun ayında 23 yaşlı gənc Hidayət bu sənət ocağına direktor təyin edilir.

Əslində teatr sənətinə dərindən bələd olmayan gənc bir adamın bu sənət ocağına direktor təyin edilməsinin pərdəsi arxasında bir erməni məkri gizləndirirdi. Çünki onlar sosial-siyasi həyatın bütün sahələrində azərbaycanlılara qarşı öz çirkin məqsədlərini "bolşevizm ideyalarının" tələbləri baxımından açıq şəkildə həyata keçirə bilmədiklərindən, özlərinin anti-türk siyasətini bolşevik maskası altında daha

İRƏVAN AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DRAM TEATRININ HİDAYƏT ÖMRÜ

incə metodlarla qururdular. Burada Ermənistanın şovinist hakim dairələrinin əsas məkrli məqsədlərindən biri gələcəkdə teatrın rəhbərliyinin "səriştəsiz"liyini bəhanə götürərək, teatrın bağlanması zəmin yaratmaqdan ibarət idi. Amma Hidayətin fəaliyyəti, istedadı, milli və siyasi iradəsi erməni şovinist dairələrinin bu məkrli planlarını gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. O, bütün var qüvvəsi və fədakar fəaliyyəti ilə erməni şovinizmi əhatəsində milli teatr məktəbini qorudu.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, Ermənistanın şovinist hakim dairələri 1968-ci ildə yenidən bərpa olunmuş İrəvanda Azərbaycan Dram Teatrını mərkəzdən, İrəvan şəhərindən uzaqlaşdırmaq üçün Zəngibasar rayonunun mədəniyyət evinə köçürmək istəyirdilər. Teatrı əlverişli şəraitə olmayan kiçik bir mədəniyyət evinə köçürməkdə ermənilərin əsas məqsədlərindən biri onu əvvəlcə 1948-ci ildəki kimi rayon teatrına çevirmək, sonra isə bu sənət ocağının bağlanmasına zəmin yaratmaqdan ibarət idi. Erməni millətçiliyi ideologiyasından çıxış edən Ermənistan rəhbərliyi həmişə açıq, yaxud da gizli şəkildə İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının təşəkkülünə daim mane olmağa çalışmışdır. Amma Hidayətin milli və siyasi iradəsi, qətiyyəti sayəsində teatr İrəvanda öz fəaliyyətini uğurla davam etdirdi.

Yenidən bərpa edilən İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı öz varlığının üçüncü dövründə çox mürəkkəb problemlərlə üzləşməsinə baxmayaraq, Hidayətin yorulmaz zəhməti sayəsində yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. İrəvanda mövcud olan teatrlar içərisində öz dəst-xəttilə seçilən bir teatra çevrildi. Hidayət teatrın formalaşması, canlanması üçün Bakıdan Tofiq Hüseynovu, Naxçıvandan Mubəriz Əlixan oğlunu, Mirzəəğa Əliyev adına İncəsənət İnstitutunu bitirmiş bir neçə istedadlı gənc aktyoru bu sənət ocağında çalışmağa dəvət edir və onlar teatrda səylə çalışır, tamaşaçıların bədii zövqünü oxşayan yeni tamaşalar hazırlayırdılar. Çünki yüksək peşəkar səviyyədə teatr tamaşaları qoymaq və ifa etməyə qadir kollektivin meydana gəlməsi bu sənət ocağının daha da möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərirdi.

Yerli kadrlarla təmin edilməsi üçün 1969-cu ildə teatrın direktoru Hidayət Ermənistanın müvafiq dövlət qurumları-

nın qarşısında İrəvan İncəsənət İnstitutunun nəzdində azərbaycanlı şöbəsinin açılması məsələsini dəfələrlə qaldırmasına və həmin istiqamətdə nə qədər mübarizə aparmasına baxmayaraq, erməni şovinist dairələri bu ideyanın gerçəkləşməsinə imkan vermədilər. Çünki onlar İrəvanda yeganə milli sənət məbədi olan bu teatrın canlanmasını və möhkəmlənməsini istəmirdilər. Bütün çətinliklərə, problemlərə baxmayaraq, teatr ağır bir şəraitdə, qısa zaman ərzində öz yaradıcılıq imkanlarını daha da genişləndirərək peşəkar kollektiv səviyyəsinə yüksələ bilmişdi.

1970-ci illərdə teatr repertuarını zənginləşdirərək, bir sıra uğurlara nail olmuş və özünün yaradıcılıq zirvələrinə ucalmışdır. Həmin illərdə teatr "Sənsiz", "Sevil", "Aydın", "Köhnə ilin son gecəsi", "Qaynana", "Əliqulu evlənin", "Solğun çiçəklər", "Ana ürəyi", "Yaşar", "Elbrus evlənin", "İkinci səs", "Sən nə üçün yaşayırsan?", "Əks-səda", "Hacı Qənbər", "Nəsrəddin", "Atayevlər ailəsi", "Arşın mal alan", "Toy kimindir?", "Məşədi İbad", "İmzalar içində", "Ulduz" və s. onlarca əsəri tamaşaya qoymuşdur. Belə əsərlərin tamaşaya qoyulması bir tərəfdən teatrda rejissor işinin kamilləşməsinin göstəricisi idisə, digər tərəfdən təcürbəli aktyorların bu sənət məbədinin ətrafına cəlb edilməsi idi. Hidayət Azərbaycanın tanınmış incəsənət xadimləri, rejissorlar Nəsir Sadıqzadə, Baxşı Qələndərli, Ağakəşi Kazımov, Vəli Babayev kimi sənətkarları tamaşalara quruluş vermək üçün İrəvana dəvət edirdi. Tanınmış rejissorların və aktyorların sıx yaradıcılıq əməkdaşlığı sayəsində sənət kamilliyi ilə nəzərə çarpan tamaşalar hazırlanırdı. Yeri gəldikcə teatr dünya klassiklərinin - A.Ostrovskinin, K.Qoldoninin, Şekspirin, A.Korneyçukun, D.Furmanovun, Molyerin (Jan Batist Poklen) və başqalarının əsərlərinə də cəsarətlə müraciət edir və onları uğurla tamaşaya qoyurdu. Tamaşalardakı rolların aktyorlar tərəfindən yüksək məharətlə ifa edilməsi İrəvanda Azərbaycan teatrının həm möhkəmlənməsinə, həm də nüfuzunun artmasına çox böyük təsir göstərirdi.

Teatrın ahəngdar fəaliyyəti tamaşaçılarda maraq oyatmaq üçün yerli dramaturqlara müraciət də vacib şərt idi. Həmin dövrlərdə İrəvan mühitində isə ədəbiyyatşünaslığın bu sahəsi ilə məşğul olan 1-2 nə-



Calal Zəngi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

fər var idisə, onlardan birincisi Hidayət idi. Hidayət ədəbiyyatın bu janrında da öz qələmini sınımış, "Məhəbbət yaşayır hələ" ilk pyesini yazmışdır. İstedadlı dramaturq Hidayətin "Məhəbbət yaşayır hələ" pyesi 1976-cı ildə İrəvanda milli teatrımızda tamaşaya qoyulmuşdur. Sonralar sənətkarın 1981-ci ildə "Məni qınamıyın", 1982-ci ildə "Bu dünyanın adamları" və başqa dram əsərləri də İrəvanda Azərbaycan teatrının səhnəsində uğurlu səhnə həyatını yaşamışdır.

Teatr Qərbi Azərbaycanda soydaşlarımız yaşayan bütün bölgələrə Zəngibasar, Amasiya, Vedibasar, Basarkeçər, Allahverdi, Dilican və s. rayonlara, o cümlədən Azərbaycan məktəblərinə qastrollara gedərək tamaşalar göstərirdi. Qərbi Azərbaycanda elə bir Azərbaycan kəndi çətin göstərmək olar ki, teatr oraya səfər etməsin. Bu bir tərəfdən azərbaycanlı əhali ilə bu sənət ocağının əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdisə, digər tərəfdən, yeni tamaşaçı kütləsinin teatra cəlb olunmasına müsbət təsir göstərirdi.

Hidayətin rəhbərlik etdiyi bu müəssisə və peşəkar kollektiv yeri gəldikcə çox zəngin və rəngarəng repertuarları ilə qastrol səfərlərinin coğrafiyasını daha da genişləndirərək Bakıya, Naxçıvana, Tiflisə, Borçalıya da gedirdi. İrəvan Azərbaycan Teatrının tarixində ilk dəfə idi ki, bu sənət ocağı Ermənistanın hüduqlarından kənara qastrol səfərlərinə çıxırdı. Bu baxımdan 1978-ci ilin noyabr ayında İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının Bakı qastrolu bu sənət ocağının tarixinə ən uğurlu və dərin mənalı bir səhifə yazmışdır.

Teatrın Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə qastrol səfərləri bir tərəfdən sənət əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edirdisə, digər tərəfdən bu səfərləri siyasi və milli məfkurə baxımından soydaşlarımızı bir-birinə yaxınlaşdırmaq, birinin ədəbi-mədəni nailiyyətləri ilə digərini tanış etmək, milli ədəbi-mədəni əlaqələri möhkəmləndirmək, milli mədəni düşüncənin formalaşması kimi də xarakterizə etmək olar. Hidayətin erməni şovinizmi əhatəsində fəaliyyətinin uğurlu cəhətlərindən biri də onun milli ədəbi zəminə söykənməsidir.

1968-1984-cü illər ərzində Hidayətin təşəbbüsü və dövləti ilə Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin görkəmli nümayəndələri - Maestro Niyazi, Fikrət Əmirov, Emin Sabitoğlu, Mehdi Məmmədov, Şəmsi Bədəlbəyli, Nəsir Sadıqzadə, Ağakəşi Kazımov, İsmayıl Dağıstanlı, Hökümə Qurbanova, Məlik Dadaşov, Leyla Bədirbəyli, Məmmədza Şeyxzamanov, Zəroz Həməzəyeva və başqaları İrəvan Teatrının qonağı olmuşlar. Teatrın yüksəklişi və aktyorların səhnə yaradıcılığı haqqında məlumatları İrəvanda, Bakıda və başqa yerlərdə nəşr edilən mətbuat orqanlarında dərc edilmiş məqalə və resenziyalarda da görmək mümkündür. Teatrın uğurları ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr edilən "Sovet Ermənistanı" qəzetində Hidayətin "Xoş arzularla", "Gənclik hərarəti, yaradıcılıq ehtirası", "Adi illərə bənzəmir", "Onun həyatı səhnədir" və s. məqalə və resenziyalarında da öz əksini tapıb.

Bu sənət ocağının inkişafında, onun Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın ruhi-mədəni və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsində Hidayətin müstəsna rolu olmuşdur.

1988-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı həyatında dördüncü dəfə didərginlik taleyini yaşamağa məcbur oldu. Öz doğma şəhəri İrəvandan didərgin düşmüş teatrı Bakıda doğma övladı kimi qarşılayıb ilk qucaq açarlardan biri professor Ədalət Vəliyev və vaxtilə bu sənət ocağının direktoru işləmiş Hidayət olmuşdu. Hidayət heç zaman öz qayğısını İrəvan Azərbaycan teatrından əsirgəməmişdir. Bu il şərəfli tarixi yol keçmiş İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının böyük qurur və fərəh doğuran 145 illik yubileyində Hidayətin də ömür payı var!

(Əvvəli səh.5-də)

Keçmiş türk təbəələri, sözün əsl mənasında, sadəcə olaraq, soyqırımından sağ çıxanlar və daşnaklar idi. Daşnaklar, ilk növbədə, Qərbi ermənilər idi. Bu, belə demək mümkünsə, SSRİ haqqında formalaşmamış təsəvvür idi. SSRİ üçün siyasi cəhətdən xoşagəlməz olanlar deportasiya edilirdilər. Və təbii ki, təkcə keçmiş türk təbəələri deyil, Ermənistanın digər sakinləri də deportasiya edilib. Ümumilikdə həmin plana görə 13 min insan deportasiya edilməli idisə, 20 minə yaxın insan deportasiya edilib. Türk təbəələrinin əvvəlki qərarını nəzərə alaraq Tomsk vilayətinə gedənlər orada türk kimi kimliklərini rəsmiləşdiriblər. Bugünkü SSRİ repessiyalarının materiallarına baxsanız görərsiniz ki, nə qədər qurbanlar olub, xüsusilə əsasən keçmiş türk təbəələri olub. Təkcə ermənilər deyil, təbii ki, orada yunanlar da var. Bütün bunların o illərdə necə baş verdiyini indiki nəsilin təsəvvür etməsi çox çətin dir. Bu barədə ucadan danışmaq olmazdı, səni siyasi zorakılığa məruz qoya bilərlər, ömrlərə tabe olmalısən, ömrlər isə ziddiyyətlidir, mənimsəmələr, çirkli pulların uyul-

1948-1953-cü il Deportasiyası ermənilərin siyasi riyakarlığı kontekstində

ması var. Bu ekstremal şəraitdə həmin insanlar, şübhəsiz ki, qurbanlar idi.

- Bəli, bu, insan nöqtəyi-nəzərindən faciə idi, amma siyasi baxımdan bu, başqa yerə aparır.

-Amma görün, mənəm üçün problem nə idi: həтта bu şəraitdə o azərbaycanlılar, o zamanlar sadəcə olaraq müsəlman, türk və s., fərqi yoxdur, onların arasında kürdlər var idi, o azərbaycanlılar Ermənistanə qayıtmağa üstünlük verdilər, çünki Azərbaycanda onlara heç bir şərait yaranmadı. Komendaturanın olduğu, Sibir sürgünləri bundan yaxşı idi. Burada hər şey Azərbaycan xalqının iradəsinə, öz xalqına cəhənnəmi yaşatmaq istəyən Azərbaycan hakimiyyətinin iradəsinə buraxılmışdı. Üstəlik, bütün bunları guya pambıq tarlalarında edirdi. O, pambıq sahələrinə qulluq və məhsul yığımlı kimin üzərinə düşürdü? Həmin ərazidə yaşayan əhalinin məktəbliləri pambıq yığımlı-

na cəlb edilirdilər. Ümumiyyətlə, bütün bunlara kompleks şəkildə baxsaq, bu, nəsilərə, millətlərə, insanların həyatına qarşı qəddar rəftar idi. Mən deyərdim ki, bu siyasətin əsl müəllifi, məsuliyyəti, icraçısı, ilhamvericisi öz qəddarlığı, insanlara ən yüksək nifrəti ilə çox məşhur olan Mir Cəfər Bağırov idi. Proqramın bütün prosesi məhz belə bir sonluq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

- Sonradan M.Bağırov yenidən Sovet Ermənistanına məktub yazıb, proqramı davam etdirməyi xahiş edib?

Bu, Azərbaycan üçün çox sərfəli proqram idi: yalnız insanlar əziyyət çəkirdi, Azərbaycan elitası isə insanların transferindən pul qazanırdı. Ermənistan bu proqramı dayandırmaq üçün hər addımı atmağa, söz göstərməyə məcbur oldu. Bu insanların həyatının digər bir istehsal məqamı isə elmi hesab edilən analitik ədəbiyyat vasitəsilə azərbaycanlıların, Ermə-

nistana qaçqın kimi qayıdan insanların deportasiyası kimi təqdim olunmasıdır. Sözün əsl mənasında bu, azərbaycanlıların yenidən deportasiyası və ya Azərbaycandan Ermənistanə qaytarılması idi, çünki insanlar Azərbaycandan qaçıb Ermənistanə qayıtmağa məcbur oldular. Burada da çox çətin idi. Moskva sonra onlara yaşayış şəraiti yaratmağı əmr etdi, repatriasiya olunmuş ermənilər bir tərəfdən gəldi, qaçqın azərbaycanlılar bir tərəfdən müharibədə çox böyük itkilər vermiş, ümumiyyətlə, yumşaq desək, ən ağır həyat şəraitində olan Ermənistanə onlara yaşayış şəraiti yaratmaq çətin idi. Bilirsiniz, ümumiyyətlə, hansı tərəfdən baxsanız, SSRİ-nin bütün daxili proqramlarında belə nüanslar çoxdur. Müharibə xarici dünya ilə əlaqələrdən əlavə, təəsüf ki, SSRİ üçün milli məsələləri həll etmək üçün yeni bir fürsət oldu. Bir şey qərribə idi: SSRİ-Türkiyə dostluğu: sanki donub qalmalı idi. Müha-

ribə zamanı Türkiyə hər an hücumə hazır olan nəhəng bir ordu ilə sərhəddə dayanmışdı.

-Hər halda onlar barrikadanın müxtəlif tərəflərində idilər?

Bəli. Türkiyə yalnız 1945-ci ilin ikinci yarısında Almaniyaya müharibə elan etmək qərarına gəldi. Və qəliblərin ordusunda özünü tapdı. Lakin həmin dövrdə SSRİ ordusunun böyük bir hissəsi Cənubi Qafqazda dayanıb, hər an həmin hücumu gözləyirdi. Müharibədən sonra Türkiyə tez bir zamanda NATO-ya üzv olmağa çalışdı. SSRİ-Türkiyə münasibətləri çox mürəkkəb olmalı idi. Bəs niyə 1949-cu ildə, məsələn, keçmiş türk təbəələrinin bu ərazilərdən deportasiyası haqqında qərar verildi? Türkiyənin tələbi erməni qaçqınlarını sərhəddən 60 km uzaqlıqdakı vətənlərindən çıxarmaq idi.Çünki onlar qisasçı idilər. Türkiyə indi nə qədər soyqırım olmadığını desə də, onu təqib edən əsas narahatlıq qisas ideyası idi.

Azərbaycanın qədim və ayrılmaz bir hissəsi olan Dərələyəz mahalı zəngin təbiəti, strateji coğrafi mövqeyi və münbit torpağı ilə seçilib. 1828-ci ildən başlayaraq çar Rusiyasının himayəsi, daha sonra isə Sovet hökumətinin təzyiqləri ilə bu ərazilərdə məqsədyönlü şəkildə demoqrafik vəziyyət dəyişdirilmiş, azərbaycanlılar öz dədə-babə yurdlarından sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Ermənistanın etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi kimi ermənilərin bu yerlərdə məskunlaşdırılması həm kəndlərin demoqrafik tərkibinin dəyişdirilməsi, həm də millilik türk toponimlərinin saxtalaşdırılması ilə həyata keçirilmişdir.

Dərələyəz mahalının mərkəzi əvvəllər Ələyəz kəndi, 1894-cü ildən isə Həsən kəndi olmuşdur. Bu barədə prof. Həsən Mirzəyev yazır ki, Ələyəz kəndi “1894-cü ilə qədər ... Dərələyəzdə 20 kəndin mərkəzi olmuşdur. Lakin 1894-cü ildən sonra çar Rusiyası bu mərkəzi Həsənkəndə (1828-ci ildən sonra azərbaycanlıları zorla çıxarıb erməniləri yerləşdirdikləri kəndə) köçürmüşlər” (Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, “Elm”, 2004., s. 190). Bu məlumatdan belə qənaətə gəlik ki, mahalın mərkəzi köçürülməzdən əvvəl köçürüləcəyi kənd – Həsən kəndi azərbaycanlılardan “təmizlənməmiş”, ermənilərlə doldurulmuş, daha sonra kəndin mərkəzi köçürülmüşdür.

Bunu da əlavə edək ki, əvvəllər Dərələyəzdə erməni yaşamamışdır. Onlar buraya 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülmüşlər. Ermənistan SSR Ensiklopediyasında etiraf edilir ki, Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonuna erməni əhalisi 1828-1830 və 1915-1918-ci illərdə İran və Türkiyədən gətirilmişdir. Ermənilər 1986-cı ildə çap etdikləri toponimlər lüğətində də yuxarıdakı fikri təsdiq etməyə məcbur olurlar. Tarixi faktlardan qaça bilməyən müəlliflər ayrı-ayrı toponimləri izah edərkən göstərilir ki, ermənilər bu yerlərdə (qədim oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan) 1828-ci ildən sonra məskunlaşmışlar. 1828-ci ildən sonra çar Rusiyası erməniləri burada məskunlaşdırsalar da, 1940-cı illərə qədər bu mərkəzdə az miqdarda olsa da azərbaycanlılar da yaşamışdır. 1590 və 1727-ci illəri əks etdirən tarixi mənbələrdən tam aydın olur ki, həmin dövrlərdə bu kənddə azərbaycanlılar yaşamış və bunların gəliri 3880 ağça olmuşdur.

Dərələyəz mahalına xaricdən gətirilən erməniləri birinci növbədə geniş və münbit torpağı, çoxlu bağ-bağata olan kəndlərdə yerləşdirildilər. Rayon mərkəzi olan Keşkəndində (Keşiş kəndi) yerləşdirilən ermənilərə Ermənistan hökuməti lazım olan hər cür şərait yaratmışdılar. Belə ki, Keş kəndinə yaxın olan Orta kənd, Baş kənd, Qoytul, Qızılcıqlaş, Ərgəz, Alxanpəyəsi, Həsən kənd, Hosdun və s. kəndləri boşaldılar, dağıdılar, adları dəyişdirilir, Azərbaycanlılar zorla çıxarılarq məcburi başqa kəndlərdə məskunlaşırlar.

Keşişkənd toponimi haqqında deyə bilərik ki, bir neçə yol keçidləri bu kənddə birləşir. Zəngəzura, Göycəyə, Kəlbəcərə, Naxçıvana, Şərura, Vədiyə gedən yollar, əsasən, bu kəndin mərkəzindən və ətraf ərazisindən keçir. Bu kəndin adının relyefə görə verilməsini başqa faktlar da təsdiq edir. Belə ki, bu kəndə çox yaxın məsafədə yerləşən iki kəndə də relyefə görə ad verilmişdir. Bunların biri Orta kənd, digəri isə Başkənd adlandırılmışdır. Aşağıda Keşkənd (Keşişkənd, Keşişkənd), ortada Ortakənd, yuxarıda isə Başkənd yerləşir. Hər üç kəndin etimologiyasında bir eynilik görmək olar. Bu üç kəndin üçünə də relyefə görə ad verilmişdir.

Keşişkənd/Keşkənd toponimi türk xalqlarının, həmçinin azərbaycanlıların tarixini və erməni ruhanisinin (monarxiinin, derdinin) adını bildiren keşiş sözü də türk sözüdür. Qədim statistik məlumat və xəritələrdən, tarix, coğrafiya, iqtisadiyyat və dilə aid mənbələrdən məlum olur ki, Dərələyəz mahalında olan xüsusi adların hamısı türk xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan xalqına məxsusdur. Rus çarizminin, Sovet hökumətinin köməyi ilə bu qə-



Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti və ya ermənilərin Keşişkənd planı

dim Azərbaycan torpağına zorla yiyələnən ermənilər müxtəlif yollarla buradakı xüsusi adları dəyişib ona erməni donu geyindirməyə çalışsalar da, həmin yer-yurd adlarının Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu tarixdən silə bilməyəcəklər. Başqa xalqlara məxsus tədqiqatçıların əsərlərində olduğu kimi, erməni tədqiqatçıların özlərinin əsərlərində də Dərələyəzdəki xüsusi adların Azərbaycan xalqına məxsus olduğu dənə-dənə qeyd olunmuşdur.

Keşkənd (Keşişkənd) toponiminin təşəkkülünə gəldikdə tarix, coğrafiya və dilə aid faktlar göstərir ki, bu yalnız və yalnız türk dillərinə məxsus iki sözün birləşməsi, keç və ya keş/kiş sözündən formalaşmışdır. Bu toponim əvvəlcə “Keşişkənd” formasında olmuş, tələffüzün asanlaşması üçün “ş” səsi “ç” səsinə əvəz edilmiş və Keşişkənd sözü Keşişkənd formasına düşmüşdür.

Ermənilər hər nə qədər iddia etsələr də, Dərələyəz mahalında bir dənə də olsun erməni mənşəli kənd adına rast gəlinmir. Burada erməni yaşamaya-yşamaya onların monarxiinin adına kəndin olması mümkündürmü? Yox. Sadəcə olaraq “keçiş” sözü “keşiş” kimi tələffüz edilmiş, sonra bu şəkildə yazılmışdır. Ermənilər də bu oxşarlıqdan istifadə edib, bu kəndi öz adlarına, öz tarixlərinə yazmaq istəyirlər.

Məlum olduğu kimi, keş/kiş sözünün arealı çox böyükdür. Əfqanıstanda Keş oba, Keş dərə (kənd), Keşmənd (dağ), Keşmənd (kənd), Azərbaycanın Şəki rayonunda Kiş kəndi, Kiş çayı, Sumqayıtda, Siyəzəndə Keşçay, Xızı rayonunda Keş kəndi, Laçın rayonunda Qarakeş kəndi (Qarakeç), Qazax rayonunda Keştəpə dağı, Quba rayonunda Kişbaş çay, Bakıda Keşlə qəsəbəsi, Şərurda Keştaz kəndi, Ağdamda Keştaz kəndi, İsmayıllda Keşkurt kəndi, Qax rayonunda Keşqutan, İranda Kiş adası, Özbəkistanda Kiş qəsəbəsi (Keş şəhəri) Teymurləngin anadan olduğu yer, Baş Qafqaz silsiləsində Keşunkar zirvəsi və s. bu kimi faktlar göstərir ki, keş/kiş toponimi çox geniş bir ərazidə yayılmışdır.

Tarixi sənədlərə görə, 1930-cu ildə Ermənistan SSR-də rəsmi olaraq “Dərələyəz rayonu” təşkil edilmişdir. Həmin vaxt bu rayonun mərkəzi kimi Keşişkənd kəndi təsdiq olunmuşdur. Bu fakt Sovet dövründə İrəvanda nəşr edilmiş “Armənskaya SSR: Administrativno-territorialnoe delenie” inzibati ərazi bölgüsü kitabı

1976-cı ildə öz əksini tapmışdır. Dərələyəz rayonunun mərkəzinin Keşkənd (Keşişkənd) olması ermənilərin əvvəlcədən düşünülmüş planlarının tərkib hissəsi idi. Çünki tarixi faktlara nəzər saldıqda görürük ki, növbə ilə bu kənd ətrafındakı kəndlər etnik təmizlənməyə məruz qalmışdır. Aşağıda prof. Həsən Mirzəyevin “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabına əsaslanaraq həmin kəndlər haq-

xatdırlar və bu kənddə erməniləri məskunlaşdırdılar. Başkəndə (Başköy) onun coğrafi mövqeyinə və yerləşdiyi yərə görə ad verilmişdir. Belə ki ondan aşağıda (cənubda) Orta kənd, ondanda aşağıda Keş kənd adlı kənd vardır. Baş kəndin adı 1949-cu ildə dəyişdirilib Varnaşen qoyuldu. Varnaşen erməni dilində Baş kənd deməkdir. (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 148)

Orta kənd. Bu kənddə məskunlaşan ermənilərin hamısı 1828-1830-cu illərdə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən, xüsusilə Soma kəndindən gələn mühacirlərdir. Bunlar Orta kənddə məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıları sıxışdıraraq kənddən çıxarmışlar. 1918-ci ildə isə azərbaycanlılar tamamilə çıxarılmış, kənddə yalnız ermənilər qalmışdır. Bu kənd 1946-cı ilədək Orta kənd, 1946-cı ildən sonra isə Qladzor adlandırılmışdır (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 408).

Ərgəz kəndi. 1918-ci ildə rayo n mərkəzinə yaxın olan bu azərbaycanlı kəndini



erməni daşnakları yerlə yeksan etmiş dağıtmış, yandırmış və əhalisini qırmışlar. 1922-ci ildə kəndə qayıdan tək-tək adamlar ermənilər həmin kəndə qoymamışlar. Buna görə ərgəzlilər öz kəndlərinə yaxın olan Gəndərə kəndinə gəlib orada yaşamaq istəyiblər. Lakin ermənilər bu kəndi də bərpa etməyə qoymayıblar. Hətta 1926-cı ildə Ərgəzi bərpa etmək 80 nəfər azərbaycanlının cəhdi də baş tutmamışdır. Bu zaman onlar Qabaxlı və Kotanlı kəndində məskunlaşmağa məcbur olmuşlar. Həmin dövrdən Ərgəz kəndində əhali yaşamır. Bu kəndin rayon mərkəzinə və ermənilərin zorla məskunlaşdığı kəndlərə yaxın olması səbəbindən ermənilər azərbaycanlıların burda məskunlaşmasına imkan verməmişlər (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 204).

Həsən kənd. 1828-ci ilə qədər bu kənddə həmişə azərbaycanlılar yaşamışlar. Lakin 1828-ci ildən sonra Çar hökuməti məhsuldar torpağa, çoxlu bağ-bağata və strateji əhəmiyyətə malik olan bu kənddən azərbaycanlıları tamamilə çıxardıqların evlərinə erməniləri yerləşdirmişdir. Həsənkəndi ətrafdakı azərbaycan-

lı kəndlərinin mərkəzi idi. Belə ki, 20-dən artıq kəndin yolu bu kənddən keçirdi. Erm. SSR AS RH-nin 3 yanvar 1935-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək, Şatın, qoyulmuşdur (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 265).

Qoytul. Tarixi mənbələr sübut edir ki, bu kənd 1829-cu ilə qədər həmişə azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1829-cu ildə çar Rusiyasının təkidi ilə İranın Xoy və Salmas qəzalarından 33 erməni ailəsi gətirilib məskunlaşdırılmış və bundan sonra Qoytulda azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq şəkildə yaşamışdır. Lakin burada ermənilər get-gedə çoxalmış, azərbaycanlılar isə sıxışdırılıb kənddən çıxarılmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, 1897-ci ildə bu kənddə ermənilərin sayı 735 nəfər, azərbaycanlılar isə 36 nəfər olmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 3 yanvar 1935-ci il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilərək ona Getap adı verilmişdir (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 375).

Qışdağ/Qışlaq. 1918-ci ildə başqa kəndlər kimi Qışdağ kəndinin də əhalisini ermənilər qırdı, kəndi dağıtdılar. Ölümün pəncəsindən qurtaran tək-tək adamlar isə qaçıb Azərbaycanın başqa yerlərində məskunlaşdılar. 1922-ci ildə kəndə cəmi 42 nəfər azərbaycanlı qayıtmışdır. Kənd əhalisinin sayı 1926-cı ildə 37 nəfər, 1931-ci ildə isə 45 nəfər olmuşdur. Bundan sonrakı dövrlərdə əhalinin sayı xeyli artmışdır. 1949-cu ildə bu kəndin əhalisini də ermənilər deportasiya etmiş və həmin vaxtdan kənd xaraba qalmışdır. Bu kəndin əhalisi Azərbaycanın Saatlı rayonuna köçürülmüşdür. 1953-cü ildən sonra onlar öz kəndlərinə qayıdıb kəndlərini bərpa edib yaşamaq istəsələr də rayon hökuməti onları orada yaşamağa və kəndi bərpa etməyə qoymamışdır (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 354).

Qızılcıqlaş. 1828-ci ildən sonra bu kəndə xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilmiş və bir müddət ermənilərlə azərbaycanlılar qarışıq yaşamışlar. Sonradan azərbaycanlılar buradan sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Mən bu kəndi yaxşı tanıyıram. Bura Göycə və Dərələyəzdən Şərura və İrəvana gedən magistral yolun üstündə Arpa çayının sahilində, Arpa, Ertiş kəndi ilə Qoytul kəndlərinin arasında olan məsafədə yerləşir. Çox mənzərəli bir yerdir. İndi ermənilər oradan bir istirahət zonası kimi istifadə edirlər. Burada çıxan bulağın üstündə istirahət üçün binalar da inşa olunmuşdur. Hətta Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan ilk illərdə Keşkənd rayonunun mərkəzinə burada yerləşdirmək istəmişlər. Lakin buradakı torpaq sahəsinin azlığı və Arpa çayının selinin qorxusu erməniləri bu fikirdən daşındırmışdır (H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, s. 355).

Tarixi faktlar birmənalı şəkildə sübut edir ki, Keşişkənd və onun ətrafındakı kəndlərin erməniləşdirilməsi əvvəlcədən düşünülmüş etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Çar Rusiyasının himayəsi altında 1828-ci ildən başlayan köçürmə siyasəti Sovet dövründə müəmmədi deportasiyalar, toponimlərin saxtalaşdırılması və kəndlərin qəsdən xarabalığa çevrilməsi ilə davam etdirilmişdir.



Möhübbət Məmmədov
Qərbi Azərbaycan araşdırma mərkəzinin baş mütəxəssisi

Təsisçi və Baş redaktor
Mahirə Hüseynova
Redaktor
Leyla Calalova

Məsul katib
Möhübbət Məmmədov
Korrektor
Aynurə Babayeva
Dizayn
Dönməz Abbasov

Redaksiya heyəti:
İbrahim Bayramov
Könül Həsənova
Səməd Vəkilov
Fərrux Rüstəmov
Cəlal Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikası
Medianın İnkişaf Agentliyi
Media Reyestri Şəhadətnaməsi
Qeydiyyat:
№: CA61EF8114733BA
Ünvanımız: Bakı şəhəri,
Ü.Hacıbəyov küçəsi 68

Qəzet redaksiyanın kompüter mərkəzində yığılıb, səhifələnməmiş və “Azərbaycan Nəşriyyatı” MMC-nin mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Tiraj: 200 Sifariş: 1315